

KLEID

**TIJDSCHRIFT VAN DE
VERENIGING VAN DOCENTEN
IN GESCHIEDENIS EN
STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

21e JAARGANG NR. 7

1980

Inhoud

JAARREDE VAN DE VOORZITTER DER VGN	213
NOTULEN ALGEMENE LEDENVERGADERING	216
SECTIEVERGADERINGEN 22-3-1980	218
DR. G. GROENHUIS: De zonen van Cham	221
UIT DE VERENIGING	226
MEDEDELINGEN	229
AANKONDIGINGEN	230
RECENSIES	231

Ledenadministratie

Aangifte, wijzigingen en opzegging van het lidmaatschap **schrijft** meedelen aan: **Administratie V.G.N., Vreeswijkstraat 319, 2546 AJ 's Gravenhage**. Aan nieuwe leden wordt verzocht bij hun aangifte mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, huisadres, telefoonnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft en ook de sectie of het soort lidmaatschap waartoe men wenst te behoren.

Contributies

Contributies na ontvangst van de acceptgirokaart storten op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester van de V.G.N., Vreeswijkstraat 329, Den Haag.

Voor 1980 bedragen de contributies:

Gewone leden

Sectie (1) Pedagogische Academies/Basisonderwijs

a. docenten Pedagogische Academies f 90,—

b. docenten Basisonderwijs f 60,—

Sectie (2) Mavo/Lbo f 60,—

Sectie (3) Havo/Vwo f 90,—

Sectie (4) Tertiair Onderwijs f 90,—

Buitengewone leden (gepensioneerden en zij die wel geschiedenisbevoegdheid hebben, maar geen les meer geven aan een van de bovengenoemde onderwijsinstellingen

f 55,—

Studentleden (zij die opgeleid worden tot het geven van onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, zonder zelf les te geven

f 50,—

N.B. Bij aanmelding later in het jaar is slechts een evenredig gedeelte van de contributie verschuldigd.

Abonnementen

Een abonnement op Kleio kost per kalenderjaar f 65,—. Aanvragen van een abonnement geschiedt bij de penningmeester van het bestuur, Mevrouw H. Mulkens-Harmeyer, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424.

Leraren geschiedenis en staatsinrichting, werkzaam in enigerlei categorie van onderwijs in Nederland, komen alleen na goedkeuring van het bestuur in aanmerking voor een abonnement. Leden van de V.G.N. ontvangen Kleio, uit hoofde van hun lidmaatschap, kosteloos.

Losse nummers

van Kleio kosten f 5,— tenzij anders vermeld. Bestelling geschiedt door overmaking van het juiste bedrag op giro-nummer 128701 t.n.v. penningmeester V.G.N. te 's Gravenhage. Op girostrookje vermelden: jaargang, nummer en gewenst aantal exemplaren.

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie

Redactie

J. HARDERWIJK, *voorzitter*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Oud-Zuilen.

DRS. F.R. KAT, *secretaris*, Jeudestraat 4, 4011 GL Zoelen, tel. 03448-1686.

DRS. F.G. VAN BAARDEWIJK, Utrecht.

DRS. C. BOGAERTS, IJsselstein.

DR. E.M. JANSSEN PERIO, Rotterdam.

MEVR. DRS. J. RIJKEN, Amsterdam.

Jaarrede van de voorzitter der VGN

Collega's, dames en heren.

Verenigingen in Nederland opereren in een bepaalde traditie. Je zou het een stuk folklore kunnen noemen, die echter zo diep geworteld is dat niemand die straffeloos terzijde kan schuiven. Op de een of andere wijze heeft een vereniging statuten nodig en een huishoudelijk reglement, al was het alleen maar om bij noodzakelijk geachte wijzigingen van bepalingen en voorschriften daarin vervat, te komen tot uiterst spitse debatten, procedure-kwesties en moeizame oplossingen until the next time.

Verenigingen en clubs kennen zo ook een jaarlijks hoogtepunt. Dat kan een uitvoering betreffen in publiek, koren en gymnastiekverenigingen zijn daarin gespecialiseerd. Het kan ook zoals in ons geval een algemene vergadering zijn, waar publiekelijk getoond wordt dat een bestuur niet alleen opereert, maar geschraagd dan wel op de vingers getikt wordt door het veld, de achterban. Zo'n vergadering komt niet zomaar tot stand, u weet dat allen. Er is een duidelijke procedure via afdelings-vergaderingen, voorbereiding van het een en ander binnen het hoofdbestuur, officiële publikaties van agenda's en moties etc. Ieder dient duidelijk zicht op het geheel te kunnen krijgen. Een moeilijk punt in dat totaal is dan de rede van de voorzitter, de jaarrede, uiteraard ook een stuk folklore, het hoort er bij. Dit formele verhaal echter onderscheidt zich van de rest van het gebeuren op een jaarvergadering, dat het niet direkt tot stand komt via een democratisch proces. Natuurlijk, gegevens worden door deze en gene aangedragen. Het algemeen bestuur heeft vantevoren inzage, allemaal waar. Toch komt zo'n verhaal procedureel vrij ongehinderd tot stand en dat is dan meteen de enige rem die behoedt voor duidelijke uitschieters.

Dames en heren,

Onze vereniging is gezien haar leeftijd zo langzamerhand volwassen geworden. Het gezicht van onze club is duidelijk, het is een gezicht van deze tijd. We hebben een verenigingsperiodiek, die naar ik me heb laten vertellen sommige mensen zo na aan het hart gebakken ligt, dat men liever met het verenigingsgebeuren kapt, dan met het blad. Mensen die zich blijkens binnengekomen acceptgirokaarten niet meer als lid wensen te beschouwen, wel als abonnee. Dat kan uiteraard niet en dat gat zal gestopt moeten worden. Maar nogmaals, het is wel typerend voor deze tijd. De informatie is mooi meegenomen en laten we verder niet moeilijk doen.

Dit beeld stemt uiteraard somber. Afdelingsvergaderingen zijn in het kader van de voorbereiding van deze meeting ook in het land gehouden. Natuurlijk. Echter niet overal, dat stemt droevig, en wat er verder uitgekomen

men is, geeft ook weinig grond voor enthousiasme. Het kan best zijn dat zulks in allerhande andere verenigingen ook het geval is. Juichend hoeven we er echter niet over te zijn, temeer niet daar ook van buitenaf de praktische bestaansgrond van de VGN wordt bedreigd. Het is niet denkbeeldig dat binnen niet al te lange tijd onze vereniging weinig meer is dan een club die een voor docenten geschiedenis en staatsinrichting kennelijk acceptabel blad uitgeeft, geheten Kleio. Sommige collega's, ik maakte daar al melding van, lopen op die nieuwe situatie kennelijk vooruit.

Het is natuurlijk altijd aardig om van dreiging te spreken. Het moet dan echter verder wel even verduidelijkt worden. Daar gaan we dan.

Dames en heren,

Onze vereniging heeft sinds haar oprichting het een en ander gepresteerd. Iedereen geeft dat volmondig toe. Best, er was ook een stuk gezelligheid bij, typisch Nederlands begrip, maar door activiteiten van de vereniging waren we in staat onze dorst naar kennis, vanuit behoeften in de praktijk ontstaan, te laven op conferenties en via colleges post-academiale vorming. Zinde één van ons iets niet dan waren de lijnen kort en de kanalen via welke klachten en opmerkingen van het individuele lid doorkwamen doorzichtig en helder en voorzien van bijzonder weinig institutionele obstakels. Die kanalen en lijnen waren voor de vereniging an sich van dezelfde kwaliteit voorzover het het doorgeven van problemen, moeilijkheden en subsidie-aanvragen naar hogere machten betrof.

Het was toen uiteraard ook niet alles botertje tot de boom, maar was er een zaak die ons dwars zat of waar wij ons voor in wilden zetten dan wel tegen in gaan: Den Haag was via de telefoon vlak bij en afspraken snel gemaakt, geld speelde slechts een rol voorzover het uitgegeven kon worden.

Op die manier was iedereen tevreden. De overheid gaf ruimte voor allerhande zaken omdat volgens art. 208 der grondwet het onderwijs haar een voortdurende zorg was en is, het is maar hoe je dat verder invult. De ruimte die we kregen stond in directe relatie tot onze behoeften in de beschikbare middelen, en de bomen bleven indertijd maar groeien, de afstand tot de hemel leek, zij het niet meteen dan toch wel in het jaar 2000 te overbruggen.

Een gaaf voorbeeld van wat ik zoëven stelde is het ontstaan van de Commissie Eindexamen Geschiedenis en Staatsinrichting, beter bekend als de Ceges.

U weet allen dat de VGN enorme problemen zag en ziet bij de invoering van een verplicht centraal schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting. We wisten niet eens of zo iets wel mogelijk was. Best, het heeft meer dan een telefoontje naar Den Haag gekost,

de vereniging zat met schier onoverkomelijke bezwaren en kwam met duidelijke eisen, die echter gehonoreerd werden. De verbindingen met Den Haag waren kort, ze liepen niet via een gestructureerd en daardoor ingewikkeld onderwijsoverleg.

Dames en heren,

Ook aan onze eigen, door ons allen als een noodzaak beschouwde, nascholing kon zo heel wat gedaan worden. De hele overlegstructuur bestond in feite uit twee telefoons, één hier en één op het departement. De laatste jaren echter, en dat is een vrij ironisch gegeven, is met het achterblijven der middelen een overlegstructuur gegroeid waarbij meer telefoons gemoeid zijn, de onze echter lijkt goeddeels afgesneden.

Onderwijskundige zaken worden behandeld in de Centrale Commissie van Onderwijs Overleg, een commissie waarin via heel wat clubs kunnen meespreken, wij echter niet en dat ligt aan onze structuur en tevens aan de overlegstructuur. U mag dus kiezen. De overlegstructuur is gebaseerd op de koepels, die zijn van levensbeschouwelijke aard. Wij zijn een vereniging voor alle docenten geschiedenis en staatsinrichting in Nederland en als zodanig vermag het weinig verbazing te wekken als onze algemene problemen of die van welke vakvereniging dan ook, niet doorklinken in de zaal in Den Haag waar het officiële onderwijskundig overleg gevoerd wordt. U weet allen dat binnenkort het ministeriële beleidsvoornemen betreffende de nascholing in dat overleg aan de orde zal komen. De clubs die zich sinds jaar en dag met de nascholing hebben bezig gehouden, de vakverenigingen, staan buiten spel. Een wat merkwaardige toestand die mede ontstaan is doordat de vakverenigingen zich ook mooi buiten spel hebben laten zetten. Het in leven houden van de raad van vakgroepen was kennelijk niet haalbaar. Die raad is al ettelijke jaren ter ziele en daardoor wordt het schier onmogelijk met alle vakverenigingen tezamen in voorkomen-de gevallen een vuist te maken.

Met de bedreiging voor het vak Frans kunnen wij als vereniging van geschiedenisdocenten misschien wel zitten. Leden van ons hebben ongetwijfeld met handtekeningacties meegedaan. De barricaden gaan we er niet voor op. Anderen staan zo tegenover ons waar het gaat om ons vak, bijvoorbeeld in het ongedeeld vwo, waaruit in klas 4 geschiedenis als verplicht vak dreigt te verdwijnen. Een gezamenlijke, verantwoorde strategie en gezamenlijk denkwerk over wat er in het onderwijs gestopt moet worden over de hele linie ontbreekt bij die verenigingen die daar bij uitstek deskundig voor geacht moeten worden.

De enige mogelijkheid via welke straks de VGN en alle andere vakverenigingen nog een eigen inbreng kunnen hebben in de nascholing is volgens de beleidsnotitie nascholing gelegen in regionale contacten met initiële opleidingen en bevoegde gezagen. Men zou deze mogelijkheid echter als weinig reëel kunnen schetsen: onze vereniging is niet gestructureerd zoals ze is met het oog

op de spreiding van initiële opleidingen en de ideeën van bevoegde gezagen in dezen hebben wij ook geenszins in de hand en we hadden er ook nooit iets mee te maken.

Onze nascholing heeft de bevoegde gezagen echter nooit hoofdbrekens bezorgd of verontrust. Terecht overigens, want het kon heel wat slechter. Het zou te gek zijn hier een grote zorg uit te spreken over de houding van initiële opleidingen.

Zij zullen de hen ook in het kader van de nascholing opgedragen taken ongetwijfeld voortreffelijk vervullen. Wel blijft dat onze vereniging in ieder geval formeel volkomen buiten spel staat. Zo is het nooit geweest, maar zo gaat het wel. Intussen worden die mensen die zich met veel verve voor deze verenigingsactiviteit hebben ingezet aan de kant geschoven. Hoofdcoördinatoren vragen zich nu verwilderd af waar ze ooit aan begonnen zijn. Hun positie is nergens, hun rechtspositie dun. Op de een of andere wijze brengt de nieuwe structuur hakken mee, zij zijn spaanders. Dat was dan de nascholing. Onze invloed bij de leerplanontwikkeling is overigens navenant gezien onze ervaringen bij het niet van de grond komen van de ACLO-geschiedenis.

Dames en Heren,

het zal u duidelijk zijn, dat wat zoëven gezegd is, illustratief is voor de situatie waarin wij zitten. Er is echter meer. In het alom verguisde OPVO — en u weet dat ik door dit te stellen nauwelijks overdrijf, zelden was onderwijskundig Nederland het zo hartgrondig eens — in dit OPVO denkt men aan de wenselijkheid of mogelijkheid van het verplicht stellen van elementen uit milieukunde, omgangskunde, maatschappijleer en consumentenopvoeding in het eerste jaar (ik zeg expres niet leerjaar) van een in te voeren tweejarige brugperiode.

Voor het tweede jaar kan bovendien een keuze gemaakt worden uit Fries, gezondheidskunde, filosofie, godsdienstonderwijs, cultuurgeschiedenis van het christendom, kennis van het geestelijk leven en maatschappijleer.

De reacties op het OPVO doen vermoeden dat het plan zelf al historisch materiaal is.

Elementen uit het stuk zijn het echter niet. Het op school aanbieden van andere vakken dan tot op heden gebruikelijk is niet meer zo'n schimmig idee wanneer we de tegenwoordige praktijk in het basisonderwijs aanschouwen. Ook onderwijsleerpakketten hebben geen eeuwigheidswaarde.

Mochten echter via een of andere beslissing — en dat hoeft dan echt niet op grond van het OPVO te zijn — een of meerdere vakken extra toch in het rooster van de beginperiode van het voortgezet onderwijs gedrukt worden, dan gaat het ten koste van de ruimte voor bestaande vakken. Hoe reageren wij daar dan op? Dat wij vinden dat geschiedenis onontbeerlijk is was al bekend, dat gaat ook voor het standpunt op van alle andere vakverenigingen wanneer hun discipline in gevaar komt. Het een kan tegen het ander uitgespeeld worden.

Werkgelegenheidsfactoren behoeven op het totaal nauwelijks een rol te spelen. De vrees voor werkloosheid van classici vanwege de mammoetwet was indertijd groot. Ook classici bleken onderhevig aan het verschijnsel varkenscyclus, vergeef me de uitdrukking. Zij liggen wat dat betreft andere vakdocenten een halve cirkel voor.

Ik acht het niet onmogelijk dat de nu te constateren terugloop van leerlingen alle onderwijskundige veranderingen de eerstvolgende twaalf jaar frustreert. Toch zullen onderwijsgeevenden zich af moeten vragen wat ze met het onderwijs in z'n geheel willen, of dit of wat anders. Goed wordt het toch nooit.

Onderwijsgeevenden in het voortgezet onderwijs zijn mensen met een vak; dat maakt denken over het totaal per definitie toch wat lastig. Je bent altijd geneigd de stad te beschouwen vanuit het eigen straatje. Ook op dit punt zou door alle vakverenigingen tezamen het nodige gedaan kunnen en moeten worden.

Het coördinatiepunt in deze ontbreekt echter, wil men iets bereiken dan moet zoiets als de raad van vakgroepen opnieuw ontstaan, zij het met duidelijke bevoegdheden, want delegatie van verantwoordelijkheid dient dan plaats te vinden. De eigen winkel moet dan open.

Dames en Heren,

Zojuist had ik het over de overlegstructuur. Over de kansen die vakverenigingen binnen die structuur hebben liet ik me niet al te optimistisch uit. Merkwaardigerwijze zijn er echter ook — en ik geef de naam nu maar zelf — vrije kwesties. Zaken, waar zo weinigen in geïnteresseerd zijn dat ze het overleg niet eens halen. Voor bewindslieden is het in dat geval veel makkelijker dat met betrokkenen af te doen.

Naar mijn mening valt het Centraal schriftelijk eind-examen Geschiedenis en Staatsinrichting binnen deze categorie.

Geschiedenis is wat dat centraal schriftelijk aangaat typisch een vak in een uitzonderingspositie. Weinigen, die niet direct met dat geschiedenisonderwijs en laat ik de staatsinrichting niet vergeten, te maken hadden, baarde dat echter enige zorg. De staatssecretaris heeft de VGN vorig jaar nadrukkelijk om een uitspraak gevraagd over het Ceges rapport. De vereniging heeft hem dat antwoord op zeer korte termijn gegeven. Het antwoord was duidelijk. Een centraal schriftelijk examen alleen op vrijwillige basis. Daar had de staatssecretaris het mee kunnen doen, te meer daar hij verder door niemand over dat eindexamen aan de jas werd getrokken behalve dan mogelijk door een aantal ambtenaren of inspecteurs die niet van uitzonderingen hielden, maar die tellen formeel niet mee.

Het heeft de staatssecretaris echter goedgedacht naast de VGN ongeveer elke club in Nederland dezelfde vraag voor te leggen, die ook wij geschiedenisleraren te beantwoorden kregen.

Het resultaat was volstrekte onduidelijkheid, advies levert dan echt niets meer op. Zo'n zestien maanden na

uitkomst van het Cegesrapport heeft de bewindsman dus met het probleem gezeten, terwijl — het zij nogmaals gezegd — nauwelijks iemand zich over de huidige gang van zaken ongerust maakte.

De heer De Jong had wegens de hem geboden onduidelijkheid zeer zeker wegen kunnen vinden om de tot op heden gevolgde werkwijze voorlopig te continueren. Hij had dat echter wel even moeten zeggen. Ook de Ceges wilde wel eens weten waar men nu aan toe was. Zeer onlangs heeft de staatssecretaris een beslissing genomen. Hals over kop moest een circulaire uit. Nog voor 1 april a.s. zou dat ding op de scholen moeten zijn, maar dat lijkt druk- en verzendtechnisch onhaalbaar.

De inhoud van dit officiële rondschrijven — niemand heeft het nog gezien — is, dat er een verplicht C.S.E. wordt ingevoerd. Scholen die daar niet aan wensen deel te nemen, kunnen hun eigen examens ontwerpen n.a.v. de onderwerpen en niet de stofomschrijvingen, let wel, die aangeboden zullen worden.

Dit alles met ingang van de cursus 1981/82.

De door de scholen te ontwerpen examens moeten gefiatteerd worden door de inspecteur. Aldus denkt de staatssecretaris ook voor deze examens een geheide deugdelijkheidseis in te bouwen. Hoe een en ander verder in de praktijk geregeld zal worden, staat niet in deze 1-april-verrassing; men wachte daartoe een nadere circulaire af.

Het moge zijn, dat zulks niet in een circulaire thuishoort, maar ook andere formele reacties zijn tot op heden uitgebleven.

Dames en Heren,

In de circulaire wordt met geen woord gerept over voorwaarden en aanbevelingen bij het CEGES-rapport, te stellen bij een eventueel invoeren van een centraal schriftelijk examen geschiedenis en staatsinrichting. Dus ook niet over de voorwaarden door de VGN gesteld; dat komt dan hopelijk allemaal in circulaire 2 of via een ander papier. Het bewijs is niet geleverd, dat het departement alles maar verwerpt of in een la gestopt heeft, maar het tegendeel vooralsnog ook niet. De CEGES lijkt hieruit haar conclusies getrokken te hebben, omdat geen antwoord werd gegeven op de voorwaarden en aanbevelingen in haar rapport vervat — het was haar uitdrukkelijke opdracht die te geven — per 1 augustus haar werkzaamheden beëindigt. Het is niet denkbeeldig, dat de commissie zich nog dit jaar opheft. Officiële status heeft ze allang niet meer. Iets als een C.V.O. voor geschiedenis en staatsinrichting is er ook nog niet. Dit belooft dus wat voor de examens 1981.

Daar is één.

Het plan van de staatssecretaris doet denken aan wat oudtijds bij de oude talen gebruikelijk was. De docent koos een stuk uit ter beoordeling van de geëxamineerde, die over het algemeen ook geschoold was in de klassieke zaken.

Waar de inspecteurs in Nederland hun vakbekwaamheid vandaan moeten halen om examens geschiedenis

te kunnen toetsen ontgaat me ten enenmale, niveaubewaking vanuit het souterrain. Een kwaliteitscontrole van niks.

En stel dat u een briljant examen inlevert, wat dan nog; u kent de vragen en de antwoorden en moet het hele jaar met uw eindexamenkandidaten werken. Op onze integriteit wordt dan wel een onmenselijk beroep gedaan.

Dames en Heren,

Het heeft geen zin in dit verhaal hier verder bij stil te

staan, we moeten verder. Over alle ins en outs van de beslissing van de bewindsman kan nog geen zinnig woord gezegd worden. Het materiaal ligt nog niet voor. Wel komt het me voor dat de vereniging voor dit cursusjaar nog niet met haar werkzaamheden klaar is. In het altijd drukke einde van het schooljaar zullen de afdelingen weer bijeen moeten komen en zal een extra Algemene Vergadering gehouden worden. Het zij zo.

Ik dank u allen voor uw aandacht.

Notulen van de algemene ledenvergadering 22 maart 1980

Notulen van de algemene ledenvergadering (jaarvergadering) van de Vereniging van docenten Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), gehouden op zaterdag 22 maart 1980 in het Jaarbeurs Congrescentrum in Utrecht.

1. Om half elf opent de voorzitter drs. J. Bouwsma de vergadering en heet alle aanwezigen van harte welkom. Vervolgens spreekt de voorzitter zijn jaarrede uit, welke men elders in dit nummer vindt afgedrukt.

2. Namens de commissie Huib de Ruyterprijs deelt mevr. Verhagen mee dat de Huib de Ruyterprijs dit jaar niet wordt uitgereikt.

3. Mededelingen van huishoudelijke aard. De heer Drewes deelt mede dat stemmingen volgens de nieuwe procedure worden gehouden. In de afdelingen is het vereiste quorum alleen behaald in Den Bosch en Heerlen.

De heer Koers (Maastricht) meldt dat dit ook geldt voor de afdeling Maastricht.

De heer v.d. Heuvel (Goes) bericht dat ook in Goes het vereiste aantal leden aanwezig was.

E.e.a. is echter niet op tijd doorgegeven aan de 2e secretaris. De heer Erdsieck pleit voor het strict toepassen van het huishoudelijk reglement. De vergadering gaat hiermee accoord.

4. Notulen van de algemene ledenvergadering gehouden op 24-3-1979 (Kleio nr. 6 1979 bljd 274-281). De heer Hartog wil als aanvulling op blad 280 toevoegen dat dispensatie uitdrukkelijk is afgewezen door de vergadering.

Verder worden de notulen ongewijzigd goedgekeurd.

5. Jaarverslag van de beide secretarissen. Mevr. Heygi-Langenbach wil opheldering over het woord "initiële opleidingen" (Kleio nr. 1 1980 blad 9 en 10) i.v.m. de nascholing. Hiertoe behoren immers ook de 1e graads

opleidingen van de universiteit. In het verslag wordt met initiële opleidingen vooral bedoeld de N.L.O.'s omdat deze met de her- en bijscholing 2e en 3e graad belast zijn. De afdeling Utrecht en de afdeling Maastricht hebben gebruik gemaakt van de mogelijkheid om met steun uit de verenigingskas iets extra's te organiseren.

6. Financiën.

De Kascommissie bestaande uit mevr. Schunck en de heren Hartog en Fransen heeft op 1 maart jl. in "Holiday Inn" in Utrecht de financiële stukken gecontroleerd. Saldi op 31 december 1979 klopten met de mutaties. Stukken die betrekking hebben op de uitgaven en inkomsten over 1979 werden gecontroleerd. Alles bleek in orde te zijn.

De financiële situatie van de V.G.N. is gezond. Het vermogen groeit gestadig.

De kascommissie spreekt haar lof uit voor de wijze waarop de penningmeester, de heer J.L. Frieling zijn taak verricht heeft. Een apart woord van lof komt ook de heer J. Houweling toe voor zijn nauwgezetheid en toewijding. De kascommissie stelt de algemene vergadering voor de penningmeester voor het gevoerde beleid over 1979 décharge te verlenen. De vertegenwoordiger van de afdeling Heerlen vraagt of het vermogen niet aan de te hoge kant is. De penningmeester meent van niet; onvoorziene uitgaven, zoals b.v. een extra ledenvergadering worden hieruit betaald.

Bovendien is er ondanks het inflatieniveau geen contributieverhoging geweest de afgelopen twee jaar. De kascommissie voor het jaar 1980 wordt aangevuld met de heer Plezant.

7. Centraal schriftelijk examen.

De voorzitter J. Bouwsma leest het persbericht van het Ministerie van O. en W. voor v.w.b. het c.s.e. Helaas is dit bericht in veel kranten "verkreukeld" overgekomen.

"Op 18 maart 1980 werd door het Ministerie van O. en

W. het volgende persbericht verspreid: De staatssecretaris van onderwijs en wetenschappen drs. K. de Jong Ozn. heeft besloten met ingang van het schooljaar 1981-1982 het schriftelijk eindexamen geschiedenis en staatsinrichting niet langer op te schorten. Deze beslissing houdt in, dat bij het examen in 1982 voor dit vak een centraal schriftelijk eindexamen zal worden afgenomen aan alle dag- en avondscholen voor v.w.o. — h.a.v.o. — m.a.v.o.

De beslissing is genomen aan de hand van een groot aantal adviezen, die in meerderheid wijzen in de richting van het verplicht stellen van dit examen waarbij men wel vond, dat aan bepaalde voorwaarden moest worden voldaan. Om rekening te houden met hun identiteit, bezwaren hebben tegen de opgaven die onder de Commissie Vaststelling Opgaven Eindexamen tot stand komen, zullen deze scholen in de gelegenheid worden gesteld zelf schriftelijke eindexamenopgaven te maken. Deze opgaven zullen wel gebaseerd moeten zijn op dezelfde onderwerpen als de opgaven die door de C.V.O. worden vastgesteld.

Voor de nadere regeling van het een en ander zullen de eindexamenbesluiten worden gewijzigd. Voorstellen tot wijziging van deze besluiten zullen op de gebruikelijke wijze aan de onderwijsorganisaties en aan de onderwijsraad om advies worden voorgelegd".

De voorzitter stelt dat het vak geschiedenis toch een vrij unieke positie heeft temidden van alle andere vakken. De scholen mogen zelf hun opgaven insturen naar de inspectie.

Hoe e.e.a. in de praktijk zal werken is nog onduidelijk. Op korte termijn zal het departement hierover duidelijkheid moeten verschaffen.

Vervolgens ontstaat er uitvoerige discussie over het verslag van het bezoek van de bestuursdelegatie aan de staatssecretaris d.d. 6 april 1979.

De vraag is in hoeverre bestuursleden naast het overbrengen van het verenigingsstandpunt ook à titre personnel met de staatssecretaris van gedachten mogen wisselen over een eventuele ontheffingsregeling.

De vergadering meent dat de bestuursdelegatie geen eigen ideeën had mogen ventileren.

De heer tout stelt dat we nu duidelijk kenbaar moeten maken wat we willen als vereniging. De heer Erdsieck meent dat we er recht op hebben om op korte termijn geïnformeerd te worden over eventuele regelingen met betrekking tot de dispensatie. De heer Fontaine vindt dat de speelruimte die we hebben maximaal gebruikt moest worden. Het gaat om een slagvaardig beleid. De heer Hartog stelt dat we vóór het einde van deze cursus de mogelijkheden moeten onderzoeken van dispensatie en moeten bekijken wat er van de voorwaarden tot een CSE, genoemd in het Cegesrapport, terechtgekomen is. Mevr. Hegyi-Langenbach merkt op dat de V.G.N. zelf moet inspringen en met duidelijke criteria moet komen nu de staatssecretaris zo vaag blijft over de uitwerking van een dispensatieregeling.

Een drietal moties worden vervolgens ingediend, waarna de vergadering voor enkele minuten geschorst wordt.

Motie 1

De V.G.N. enz. kennis genomen hebbende van het besluit van de staatssecretaris drs. K. de Jong Ozn. om het centraal schriftelijk eindexamen voor het vak geschiedenis verplicht te stellen met een mogelijkheid van dispensatie zoals in het persbericht omschreven constaterende, dat de V.G.N. op 24 maart 1979 aan de staatssecretaris een facultatief c.s.e. heeft geadviseerd en dat voornoemd besluit in strijd is met dit advies, draagt het bestuur op: met klem bij de staatssecretaris tegen dit besluit te protesteren en de inhoud van deze motie aan hem over te brengen, aan de adviserende onderwijsorganen het standpunt van de vereniging ondubbelzinnig duidelijk te maken, en de pers te informeren.

Motie 2

De V.G.N. enz. constaterende, dat de V.G.N. niet voldoende is geïnformeerd over de details van het besluit tot invoering van een verplicht c.s.e.g.s. overwegende, dat V.G.N.-leden zich tijdig een oordeel moeten kunnen vormen over de mogelijkheden tot dispensatie en de voorwaarden daartoe,

- 1) ziet zich genoodzaakt alle leden, die dispensatie willen vragen, actief te steunen,
- 2) verheugt zich over het bestuursbesluit een buitengewone algemene ledenvergadering bijeen te roepen,
- 3) draagt het bestuur van de V.G.N. op:
  - a. zoveel mogelijk ter zake doende informatie in te winnen,
  - b. nog vóór 1 juli deze buitengewone algemene ledenvergadering bijeen te roepen,
  - c. een commissie in te stellen, die met behulp van voornoemde informatie het bestuur adviseert inzake de besluitvorming op de te houden algemene ledenvergadering en die met name de dispensatiemogelijkheden en -voorwaarden duidelijk formuleert.

Motie 3

De V.G.N. enz. de beslissing van Staatssecretaris de Jong over het schriftelijk eindexamen in hun vak gehoord hebbende, verontrust over het uitblijven van een reactie van de bewindsman op de door de C.E.G.E.S. in haar eindrapport gestelde voorwaarden en aanbevelingen, verzoekt het bestuur:

Op korte termijn met de staatssecretaris over deze voorwaarden en aanbevelingen tot overleg en een overeenkomst te komen, en zo spoedig mogelijk na afloop van dat overleg de leden van de Vereniging van de resultaten op de hoogte te stellen.

Wanneer de vergadering heropend is, leest de voorzitter bovengenoemde drie moties voor en stelt dat het bestuur alle drie moties onderschrijft. Mevr. Hegyi-

Langenbach zal als voorzitter fungeren van de nieuwe commissie die in samenspraak met het bestuur met een plan zal komen op de extra algemene vergadering vóór 1 juli 1980.

8. Kleio

De heer Fontaine licht zijn bezwaren toe die hij heeft t.a.v. de breedsamengestelde commissie die het Kleio-beleidsplan heeft opgesteld.

Bovendien heeft hij ook bezwaren tegen het beleidsplan zelf.

De heer Bouwsma schetst de ontwikkeling rondom deze commissie waarvoor de heer Fontaine zelf nadrukkelijk is uitgenodigd. Namens de commissie Kleio-beleidsplan gaat de heer Beetsma in op de kritiek van de heer Fontaine.

9-13 In verband met de korte tijd die ons nog rest van aperitief en lunch worden de jaarverslagen van de didactiekcommissie en de onderwijsadviescommissie goedgekeurd evenals het verslag van de commissie vak-lokaal en de nota over de nascholing. De heer Brümmer van de afdeling Haarlem verzoekt het bestuur nog even te wachten met opheffing van deze afdeling, om de afdeling alsnog een kans te geven op korte termijn een afdelingsbestuur te formeren.

14. Op dit punt gekomen moet de voorzitter afscheid

nemen van de heer van Velzen, die zes jaar lid is geweest van het A.B. Zijn vele verdiensten voor de V.G.N. worden gehonoreerd met het lidmaatschap van verdienste.

Vervolgens nemen afscheid mevr. J. Rijken en de heer K. van Dijk als A.B.-leden; mevr. M.I. Röder, de heer J.L. Frieling, de heer J. Bouwsma als D.B.-leden. Allen krijgen bloemen en een boekenbon.

De nieuwe voorzitter de heer J. Drewes aanvaardt zijn ambt met het uitspreken van een korte rede waarin hij zijn voorganger bedankt voor het vele werk voor de vereniging gedaan.

Tot A.B.-leden worden benoemd de heren J. Harderwijk en H. Ketelaars; tot D.B.-leden worden benoemd mevr. H. Mulkens-Harmeyer en de heren G.J. v.d. Tweel en E. Boerhout.

16. Rondvraag

De heer Koers informeert naar de ledenadministratie. De heer Drewes antwoordt dat de administratie herzien wordt. Afdelingen zullen op de hoogte gesteld worden.

Na de lunch wordt door de vier secties afzonderlijk vergaderd; de notulen van deze vergaderingen vindt U elders in Kleio afgedrukt.

Marja Röder

t.t.t. Iste secretaresse

Sectievergaderingen 22-3-1980

Sectie PEDAK/Basischool

Aanwezig van de sectie: Frans Govers, Jan Engbers, Cees van der Kooij, Magdalene Kingmans (die ook een deel van de bijeenkomst van de sectie tertiair bijwoonde). Bericht van verhindering: Fokko Dijkstra en Roel Kingma. Verder aanwezig: N. Schutgens (P.A.-Echt), J. Bisschops (P.A.-Tilburg), P. Brouwer (P.A.-Rotterdam) en G. Dijkman (P.A.-Drachten).

1) Frans Govers opent de vergadering en zet de bedoeling uiteen.

2) Frans Govers stelt de aanwezige sectieleden voor, die – evenals de afwezigen – wegens het ontbreken van tegenkandidaten verkozen zijn. Piet Brouwer dringt er naar aanleiding van de samenstelling van de sectie op aan, dat statutair ruimte blijft voor een lid uit het basisonderwijs of uit de wereld van de schooladvies- en begeleidingsdiensten.

3) Jaarverslag van de sectie: geen opmerkingen.

4) Discussiestuk: "Wat mag er van een leerling . . ."

Jan Bisschops stelt voor om onderdeel b) aan te scherpen in de richting van waarde-oordelen ten aanzien van "bronnen" en ten aanzien van "verandering". Hij verwijst daarbij naar "Naar een onderwijsleerplan basis-school".

5) Rondvraag

5.1 Jan Bisschops vertelt van de plannen naar de werkgroep geschiedenis van de L.P.C. voor een landelijke conferentie in oktober 1980. De bedoeling is dat een aantal trends aan de orde zal komen met de consequenties er van voor het onderwijs. Voorbeelden van trends: "Naar het onderwijsleerplan basisonderwijs" van pgLOB.

maatschappij relevant geschiedenisonderwijs methodes zonder opdringerige visies van de auteurs buurt-, stads- en landschapsgeschiedenis (integratie met aardrijkskunde)

Als sprekers zijn uitgenodigd: Derksen, Jansen en Van Dijk.

5.2 Jan Bisschops vraagt of de sectie ook inhaakt op de activiteiten van de commissie vaklokaal. Frans Govers zet uiteen wat hij destijds in opdracht van de inspectie in deze gedaan heeft. De nota ligt op het ministerie. De vraag is of we er opnieuw mee moeten beginnen.

5.3 Piet Brouwer dringt erop aan, dat toch nog weer eens overwogen wordt om een kwartaaltijdschrift voor de P.A.-docenten in de stijl van de december – PE-DAK – KLEIO'S (nu drie jaar achtereenvolgens verschenen intern voor de sectie) te gaan verzorgen.

5.4 Gerard Dijkman vraagt naar de plannen van de sectie inzake voorlichtingsmateriaal voor jonge docenten. Frans Govers antwoordt dat deze zaak momenteel geen hoge prioriteit heeft. Wel zijn leden van de sectie beschikbaar om op concrete vragen in te gaan.

5.5 Nico Schutgens zit met het probleem van het aandeel van geschiedenis in de nascholingsplannen. De sectie is in deze nog aan het inventariseren. Schutgens zal een aantal applicatieplannen uit den lande van de sectie krijgen.

5.6 Piet Brouwer is bezig met een geschiedenisonderdeel voor een cursus anderstaligen. Hij is bereid hierover t.z.t. informatie te verstrekken.

Tijdens de theepauze werd ruim aandacht besteed aan de speciaal ingerichte kijktafel, waarop uitgesteld lagen de meest recente uitgaven, rapporten e.d. op het werkterrein van de sectie.

Cees van der Kooij

Sectie Mavo-Lbo

De opkomst van de leden viel tegen, uit het Lbo waren geen docenten aanwezig en veel Mavo-docenten waren na de lunch vertrokken, waardoor een selecte groep over bleef.

Na een welkomstwoord en het voorstellen van de sectieleden, begon een geanimeerd gesprek over de Mavo-leerling, welke verschillen er zijn met de Lbo aan de ene en met de Havo-leerling aan de andere kant. De aanwezige docenten hadden geen bezwaar tegen de behandeling van de twee eindexamenonderwerpen in het eindexamenjaar, hoewel de voorzitter op het feit wees dat het Havo twee jaar de tijd heeft deze twee onderwerpen te behandelen.

Er kwam ook geen commentaar over het tijdvak waaruit deze onderwerpen gekozen worden. Het sectiebestuur wilde naar een uitbreiden van die periode naar het midden van de 19e eeuw, zodat een leerling die naar het Havo doorstroomt, niet weer dezelfde stof krijgt door te nemen.

Na de pauze kreeg het sectiebestuur van de leden de opdracht een Mavo-dag te organiseren, die dan landelijk i.p.v. regionaal gehouden moet worden.

In verband hiermee had het sectiebestuur graag reacties van de leden hoe zo'n dag te vullen bv. onderwerpen, sprekers enz., omdat wij als bestuur niets willen opdringen.

Stuur Uw suggesties dan ook in: Postbus 32059, 6380 ZH Ubach o. Worms.

Sectie Havo-VWO

De vergadering van de sectie HAVO-VWO begon met een openingswoord van de heer Van Dijk. Zo'n 50 leden waren er nog overgebleven.

Een jaar geleden had hij als bestuurslid van de vereniging de opdracht gekregen een bestuur voor deze nieuwe sectie te formeren en zelf als voorzitter op te treden. Knelpunten in het HAVO en VWO waren hard aan behandeling toe. Pas eind augustus 1979 waren er twee kandidaten voor het bestuur gevonden, mevr. Grevenden Ouden uit Soest en de heer Ketelaars uit Renkum. De werkzaamheden gingen direct van start. Op 6 oktober reeds legde het voorlopig bestuur de Verenigingsraad een discussie-stuk voor (zie Kleio 1980 no. 1, p. 20). De kritiek hierop was dusdanig, dat het voorlopig bestuur besloot een didacticus, mevr. Hegyi-Langenbach uit Utrecht, lid van de sectie Tertiair, te verzoe-ken hen te adviseren.

In december was er een compleet nieuw discussiestuk voor deze vergadering gereed (zie Kleio 1980 no. 1, p. 6-8).

Intussen meldde de heer Mulder uit Harderwijk zich als kandidaat voor het bestuur aan.

De bedoeling van deze 22 maart-vergadering was, dat de leden van de sectie op het discussie-stuk zouden reageren, door aanvullingen op de knelpunten te geven, informatieve vragen te stellen en na discussie de voorstellen aan te nemen, te amenderen of af te wijzen.

Na een wat aarzelende en stroeve start vreesde mevr. Hegyi, dat het stuk nog wat toelichting nodig had.

Bij het inventariseren van de knelpunten was gebleken, dat er een samenhang tussen de problemen bestaat. Eén probleem geïsoleerd oplossen gaat eigenlijk niet. Voor men de problemen nu diepgaand ging onderzoeken moest men het eerst eens zijn over deze samenhang.

Er bleken twee kardinale probleemgebieden te zijn, nl. de onderbouw en het eindexamenprogramma.

- 1) Wat de *onderbouw* betreft: minimumafspraken voor een gedeelte van de beschikbare uren zouden de knelpunten kunnen reduceren (wat moet er worden gekund en gekend in de verschillende brugklassen b.v.).
- 2) Wat de *bovenbouw* betreft: dringend moeten er oplossingen worden gezocht voor de minimumeisen

van de verschillende eindexamen-programma's. Het moet toch mogelijk zijn in verband met de doorstroming, de leerlingen in de verschillende schooltypen niet steeds hetzelfde aan te bieden. De verschillen tussen de schooltypen mogen echter niet onoverbrugbaar zijn.

Mevr. Hegyi vroeg de vergadering zich over deze benadering uit te spreken. Werkte het voorlopig bestuur zo vanuit een goede optiek?

Naar aanleiding van deze vraag kwamen er een aantal reacties.

De heer Siegman uit Alkmaar pleitte ervoor het bestuur uit te breiden met mensen uit het basis- en MAVO-onderwijs. Het voorlopig bestuur deelde mee al regelmatig overleg te plegen met de sectie MAVO/LBO. Het zou niet eenvoudig zijn mensen te recrutereren uit het basisonderwijs, omdat ze geen VGN-lid zijn. Wel zou overleg met de sectie PEDAK voor de hand liggen.

De heer Heringa uit Amstelveen miste de blik vooruit. Hij vond het stuk teveel lijken op een lijst, die alleen nog maar moest worden ingevuld.

Mevrouw Karreman uit Utrecht en de heren Molenkamp uit Nijmegen en Vochtelo uit Friesland verwierpen de visie dat HAVO-leerlingen meer actiegerichte onderwerpen zouden moeten doorwerken, terwijl VWO-leerlingen zich zouden moeten verdiepen in abstractere onderwerpen.

De belangstellende "tertiair", de heer Fontaine uit Utrecht achtte het verstandiger uit te gaan van wat de leerling kan, dan wat een leerling altijd zo nodig moet. Als we mooie dingen willen in de bovenbouw, komen we teleurgesteld uit, als we in de lagere klassen niet al een aantal fundamentele vaardigheden hebben aangeleerd.

Voorzitter Van Dijk wilde vervolgens weten, wat het sectiebestuur de komende jaren het eerst moet aanpakken.

De meningen liepen uiteen. De heer De Jonge uit Amstelveen zag graag dat de verschillende ingangen en vaardigheden, die bij historische onderwerpen zouden kunnen worden gebruikt, eens werden bekeken om hierdoor beter inzicht in de differentiatie te krijgen, terwijl de heer Dijkstra uit Meppel wel eens uitgezocht wilde zien, wat nu precies historische vaardigheden zijn.

De heren Molenkamp, Greven uit Amersfoort en Berkhout uit Arnhem gaven de prioriteit aan de bovenbouw. De heer Berkhout benadrukte, dat de Minister bij de VGN te rade zal gaan in verband met leden voor de commissie, die de opgaven voor het eindexamen zal moeten verzorgen. Deze commissieleden zullen ergens door moeten worden gevoed, op het gevaar af anders hetzelfde verwijt te krijgen als de CEGES, nl. dat ze maar wat doen.

Elke verandering van het eindexamen-programma moet in overleg met NGL, AVS en ABOP worden vastgesteld. Betrek bij eventueel onderzoek in de onder-

bouw het MAVO-project; dit heeft al heel wat gepresteerd.

Mevrouw Hegyi probeerde de zaak nu als volgt samen te vatten en een voorlopig werkplan te formuleren.

Op korte termijn zou er moeten worden gewerkt aan een voor de vereniging acceptabele *herziening van het eindexamen*. Daarbij zou wellicht de door de heer Molenkamp aanbevolen procedure om een reeks thema's te laten formuleren door allerlei leden van de Vereniging kunnen worden overgenomen.

Op lange termijn moet het geweldig grote probleem van de differentiatie in de onderbouw worden aangepakt.

Na herformulering door de voorzitter, waarbij o.a. door de heer Fontaine nog eens benadrukte vaardigheden een betere plaats kregen toebedeeld, ging de vergadering met het plan accoord.

Kleio zou een grote rol kunnen gaan spelen als schakel tussen het bestuur en de leden van de sectie.

Tenslotte was het verheugend dat er uit de vergadering 3 leden tot het bestuur wilden toetreden. VGN-voorzitter Drewes gaf zijn fiat voor een nu zowaar overtalig bestuur. De aftredende voorzitter Van Dijk ging tot benoeming van de zes bestuursleden over.

P.C.D. Greven-den Ouden.

Sectie Tertiair Onderwijs

Aanwezigen: J. Baalbergen, N. Bakker, J. Beetsma, E. Jansen, M. Kingmans, N. Maarsen, G. Post, C. Schunck, D. Verhagen.

1) Om 14.15 opent mevrouw Verhagen als lid van het interimsectiebestuur de vergadering en stelt de nieuwe bestuursleden voor, te weten: mevrouw Schunck namens de nascholing; zij zal tevens de sectie vertegenwoordigen in het hoofdbestuur van de VGN en als tussenpersoon optreden tussen de sectie en de Kleio-redactie. Mevrouw Kingmans namens sectie (1) Pedak/Basisonderwijs en de heer P. Smeets namens de M.O.

2) Discussie over de zin van de sectie Tertiair onderwijs:

Ambivalentie tussen enerzijds het voeling willen houden met de secties waarvoor wij opleiden, anderzijds het voeling willen houden met de andere opleidingen tot onderwijsgeevenden, waarbij we niet alleen de vakdidactici maar ook de vakmensen meer willen betrekken. Ondanks misschien juist dankzij deze ambivalentie zouden wij het VGN-bestuur kunnen helpen om uit het ambtelijke drijfzand omhoog te klauteren, waarin het de laatste jaren dreigt weg te zakken en enige handreikingen kunnen bieden om de standpunten van de VGN te bepalen t.a.v. de nieuwe ontwikkelingen en de vele problemen van inhoudelijke aard binnen ons vak, waarbij het geschiedenisonderwijs als onderdeel van het totale onderwijs gezien moet worden. Er zijn nu andere noden, die vragen om een praktische uitwerking, dan alléén maar de eindexamenproblematiek. Bovendien

moet het VGN-bestuur meer een beleid vooraf bepalen en een voortrekkersfunctie bekleden i.p.v. achteraf op ontwikkelingen in te gaan.

Vervolgens werden enige voorbeelden genoemd om als sectie stimulerend en initiërend bezig te zijn zoals:

- bespreking van de verhouding vak- vakdidactiek
- het initiatief nemen tot bijscholing van de bijscholvers (met name de didactiekdocenten), waarbij gedacht wordt aan het maken van een programma daartoe en het in overleg treden met het ministerie over deze bijscholing en studievrijstellingen.
- bespreking van bepaalde onderdelen uit "Geschiedenis op School."

— bespreking van problemen i.v.m. de stage en de daarbij behorende beoordelingsproblematiek, waarbij misschien een beroep kan worden gedaan op de LPC.

3) Na de theepauze werden nog de heer J. Beetsma namens de universiteiten en de heer Maarsen namens de NLO's bereid gevonden om in het sectiebestuur zitting te nemen; de heer Maarsen echter met de restrictie, dat hij zal aftreden zodra hij een opvolger gevonden heeft.

4) Na bespreking van het doel van volgende bijeenkomsten (het uitzetten van lijnen) en de frequentie (zo vaak als wij dat zelf nodig achten), sloot mevrouw Verhagen om 15.45 de vergadering.

Christine W.M. Schunck

Dr. G. Groenhuis

De zonen van Cham

Gereformeerde predikanten over de slavernij: Van Udemans *Coopmansschip* (1640) tot Capiteins *Godgeleerd Onderzoekschrift* (1742)

Slavernij en slavenhandel zijn geen zaken geweest waarvoor de gereformeerde predikanten in de Republiek zich het vuur uit de sloffen hebben gelopen. In vergelijking met de ijver waarmee de dominees van de publieke kerk bijvoorbeeld voor de zondagsheiliging hebben gestreden, valt de aandacht die zij aan de slavenkwestie hebben besteed in het niet¹. In het voetspoor van auteurs als C.R. Boxer en J.G. van Dillen heb ik elders opgemerkt dat de predikanten zich niet tegen de slavernij hebben verzet en dat de zeeuwse dominee Udemans in 1640 argumenten vond om het instituut goed te praten. Ook, dat de merkwaardige negerpredikant Capitein dat in 1742 nog eens overdeed en dat zijn argumenten grotendeels dezelfde waren als die van Udemans². Waar beide predikanten zich op de bijbel baseerden, ligt dat nogal voor de hand. Deze voorstelling van zaken is niettemin bestreden, waarbij mij is verweten dat ik de visie van Boxer op Udemans volg en de vergelijking tussen Udemans en Capitein uit mijn duim zuig³. Mij dunkt, voldoende aanleiding om opnieuw op de houding van de gereformeerde predikanten ten opzichte van slavernij en slavenhandel in te gaan. Daarbij wil ik in het bijzonder de vraag naar de oorsprong van de Cham-ideologie aan de orde stellen, een ideologie die volgens Van der Linde niet op Udemans teruggevoerd mag worden, maar eerst in 1676 in een pamflet van John Price zou zijn opgedoken⁴.

Bekend is, dat tussen de zestiende en de negentiende eeuw naar schatting vijftien miljoen mensen uit Afrika onder vaak embarmelijke omstandigheden naar Amerika zijn versleept⁵. Nederland heeft in die onterende

mensenhandel een zeer groot aandeel gehad. In de zeventiende eeuw was de Republiek de eerste slavenmogendheid in Europa⁶. Tussen 1623 en 1636 verkocht de Westindische Compagnie 2356 negerslaven voor 589.000 gulden. Tot en met 1648 werden vanuit het in 1637 op de Portugezen veroverde St. George del Mina (Elmina) en vanaf 1641 ook vanuit Loanda 23.163 negers in Brazilië aangevoerd voor een waarde van 6.714.432 gulden en 12 stuivers⁷. Dat betreft dan nog maar alleen de activiteiten van de Westindische Compagnie in een beperkt aantal jaren. Hoeveel slaven daarnaast door Nederlandse lorredraaiers zijn verscheept, zal wel altijd onbekend blijven. Vast staat, dat ook buiten de W.I.C. om en zelfs ook al voor de oprichting van die compagnie door Nederlanders aan de slavenhandel is deelgenomen. Al voor 1600 werd vanuit Holland en Zeeland zo druk op de kust van Guinea in Afrika gevaren, dat de "cooplyuden malkander den marcet verduyrdten" en daarom de koppen bij elkaar staken om gezamenlijk een compagnie te vormen⁸. Volgens de scheepsarts Samuel Brun, die verscheidene reizen naar Afrika maakte, voeren omstreeks 1617 wel twintig schepen naar Guinea. Dat waren weliswaar geen slavenhalers, maar niettemin vertelt Brun dat hij op een reis in 1614 aan boord van het schip *De Witte Hond* samen met enkele andere schepelingen vier fraaie jonge negerslaven kocht⁹.

Toch mag worden aangenomen dat men aan het begin van de zeventiende eeuw in de Republiek in het algemeen nog tegen de slavenhandel was. Toen in 1596 in Middelburg vanuit de Westkust van Afrika een honderdtal "Mooren ende Moorinnen" werden aangevoerd met de bedoeling deze zwarten als slaven op de markt te verkopen, staken de Staten van Zeeland daar op verzoek van de Middelburgse burgemeester Ten

Haeff een stokje voor en werden de negers "in heure natuerlike lyberteyt" gesteld¹⁰. Ook Brun wist bij de hiervoor genoemde aankoop van vier slaven, dat hij iets deed wat niet mocht; "ob gleichwol die Staden uns verbotten" schrijft hij in zijn koeterwaals¹¹. In het in 1623 gepubliceerde boek *Toortse der Zee-vaert* spreekt de schrijver, de Zeeuwse zeeman Dierick Ruiters die de Afrikaanse kusten goed kende, met afschuw van de Spaanse en Portugese slavenhandel. "Daer wert" zo zegt hij "het grousaemste ghelt gewonnen met menschen te coopen en te vercoopen"¹², hoewel "het den Christenen niet en betaemt menschen te coopen ende vercoopen . . . is dat selfde een alghemeyne vrye Coopmanschap, soo wel onder de Portugysen als Spaeingni-aerden"¹³.

Maar het standpunt dat Christenen geen slaven mochten verhandelen kon moeilijk gehandhaafd blijven toen de Westindische Compagnie op grote schaal aan de slavenhandel ging deelnemen. De compagnie vroeg advies aan de predikanten en die zeiden dat slavernij onder bepaalde voorwaarden geoorloofd was¹⁴. Deze belangrijke verandering in het denken over de slavenhandel vinden we terug in een lijvig vademecum voor de koopman geschreven door de Zeeuwse gereformeerde predikant Godefridus Cornelisz Udemans, *'T Geestelyck roer van 't coopmans schip*. In dit boek, opgedragen aan de Heren XVII en XIX van de Oost- en de Westindische Compagnie, waarvan in 1640 een verbeterde en uitgebreide druk verscheen, gaat domine Udemans zorgvuldig en behoedzaam op de kwestie van de toelaatbaarheid van de slavenhandel in. Hij geeft er blijk van te weten dat er in de Republiek verschillend over de zaak wordt gedacht. Op de vraag of onze kooplieden of andere Christenen slaven mogen kopen en bij het werk gebruiken en ze weer verkopen als het zo uitkomt, zeggen sommigen ronduit ja, sommigen ronduit nee, stelt Udemans vast¹⁵. Hij erkent dat de vraag "een swaer stuck" is en belooft een antwoord te geven op grond van de Heilige Schrift en tal van "treffelijcke Theologanten".

Dat antwoord, hoe genuanceerd ook, sanctioneerde de slavenhandel. Het is, zo luidde zijn standpunt, ". . . eenighsins . . . gheoorlooft, eenighsins niet, en dat naer bevindt, ende ghelegentheyd der saken: . . ." Het is niet toegestaan om Christenen als slaven te verkopen, maar Heidenen en Turken mogen door Christenen als slaven worden gebruikt "midts datse in een rechtvaardige Oorlooghe ghevangen: of van hare Ouders, of andere deuchdelijcke Meesters, voor eene rechten prijs gekocht zijn, gelijk verhaelt wort, dat ordinaris geschiedt in Angola¹⁶. Want dit accordeert met de Goddelijcke wet". Immers, zoals in het Oude- als het Nieuwe Testament is sprake van slavernij en worden de dienstknechten vermaand hun heren gehoorzaam te zijn. De slavernij is een gevolg van de zonde. Door de zondeval is een dubbele slavernij ontstaan: een geestelijke en een lichamelijke slavernij. Met de woorden van Udemans:

Het is dan alleene door de sonde, dat de mensche in dese dubbele slavernie gevallen is: want hy was waerdich te vervallen in de vuylste en swaerste slavernie, overmits hij het soete jock van synen schepper niet en wilde onderworpen zijn. Hier uyt is dan ghesproten die gheestelijcke slavernie. Want die sonde doet, die is der sonden dienstknecht Joan.8.34. Rom.6.16. 2 Pet.2.19. Hier uyt is oock ghesproten de lichamelijcke slavernie, onder het geweld van andere menschen, gelijk blijkt aen Cham ende synen sone Canaan, die daerom van den rechtvaardighen Noach wierdt vervloecht, en ghe-noemt een knecht der knechten. Gen.9.25".¹⁷

We zien hier het verband tussen de vloek van Noach en de slavernij opduiken, dat tot in de negentiende eeuw toe door verdedigers van de slavernij gebruikt zal worden. Het verschil tussen de vrijheid van Christelijke Nederlanders en de onvrijheid van goddeloze Heidenen heeft te maken met de afstamming van Noach's zonen: wij stammen van de gezegende Jafeth af, zij van de gevloekte Cham¹⁸. Toch wijst Udemans de opvatting dat de "arme Indianen" in duisternis wandelen omdat zij van Cham "afgekomen zijn" van de hand. Zijn argument daartegen is, dat "de Sone niet en sal draghen de misdaedt des Vaders". De vraag waarom God zijn evangelie meer tot het ene volk dan tot het andere zendt, is volgens Udemans door ons mensen niet te beantwoorden. Het enige wat wij ervan kunnen zeggen is, dat God met zijn eigendom mag doen wat hij wil¹⁹.

Udemans toont zich met dat antwoord een precieze calvinist. Hij neemt afstand van de remonstranten die zeggen, dat de oorzaak waarom God zijn genadewoord meer tot het ene volk dan tot het andere zendt, ligt in het feit dat het ene volk beter is en waardiger het te ontvangen dan het andere. Dat standpunt was op de Generale Synode van Dordrecht in 1618-1619 in de Vijf Artikelen tegen de Remonstranten nadrukkelijk verworpen²⁰. Voor de ontwikkeling van het gereformeerde denken over de slavernij had dit geschilpunt over de volksverkiezing betekenis kunnen hebben. Van het ootmoedige besef dat de heidenen "soo wel menschen zijn als wij", die God op zijn tijd zou roepen, had een matigende invloed op de praktijk van de slavernij kunnen uitgaan. Inderdaad bestond in de puriteinse samenleving van Nieuw Engeland volgens Meier en Rudwick op grond van de toepassing van Oud-testamentische slavenwetten de mildste vorm van slavernij die in de koloniën voorkwam²¹. Ook Udemans pleitte voor een rechtvaardige behandeling van de heidenen op bijbelse richtlijnen gebaseerd, maar de nadruk is later gevallen op die andere lijn in het betoog van de Zeeuwse predikant: het diepgaande verschil tussen Christenën en Heidenen, de verwerping van de zonen van Cham als tegenpool van de verheffing van het eigen volk als een tweede Israël, als "Christelycke Nacie"²².

Aan de eigen verkiezing werd door de rechtzinnige gereformeerden niet getwijfeld. In de tweede helft van de zeventiende eeuw werd door precieze predikanten zonder omwegen uitgesproken dat de Nederlandse natie Gods volk is "daer de Heere soo na by ghekoomen is,

die hy uyt soo veel andere volcken op een bysondere wyse hem tot een eygendom verkooren heeft . . ."²³. Had God aan Nederland geen grote wonderen gedaan? Moest men uit het feit dat andere volken heidenen waren gebleven en tot harde slavenarbeid waren veroordeeld, niet afleiden dat God het zo had gewild? Wie, zoals Van der Linde, teveel de nadruk legt op de tendens tot beperking en matiging van de slavernij in het geschrift van Udemans²⁴, ziet over het hoofd dat deze de heidenen door en door verdorven vond. De bewoners van Brazilië noemt hij "dom ende onverstandich als een veulen van een woudt-ezel" die de meeste tijd doorbrengen met "danssen en springhen, onmatich vreten en suypen"²⁵. En de oorzaak daarvan is voor Udemans zonneklaar: . . . die ons gheroepen heeft tot de eerlijckheydt ende deucht: soo en heeft hy niet ghedaen aen dese arme Heydenen, noch haer laten weten syne rechten"²⁶. De heidenen zijn gevloekte natien en daarom mogen de Christenen hen als slaven gebruiken. Het is deze overtuiging die het instituut van de slavernij heeft gerechtvaardigd en waarschijnlijk ook een mogelijke humanisering vanuit de bijbel geruime tijd heeft geblokkeerd. Is het niet veelzeggend, dat als Udemans in zijn verhandeling over het oorlogsrecht de Oud-Testamentische bloedbaden bespreekt, die het volk Israël van tijd tot tijd onder de buurvölkeren aanrichtte, hij daarbij aantekent dat men wel moet bedenken dat zij "vervloekte natien" waren²⁷?

Er is geen reden om aan te nemen dat Udemans visie in kerkelijke kringen niet algemeen zou zijn gedeeld. Evenhuis stelde vast, dat in de protocollen van de kerkeraad in Amsterdam nergens over de slavenhandel of de slavernij wordt gesproken, terwijl de stad het brandpunt van deze handel was²⁸. Menkman concludeert dat onze protestantse theologen in de koloniën blijkbaar geen bezwaar tegen de slavernij hadden²⁹. Er zijn predikanten geweest, die zelf slaven hebben gekocht en verkocht. Van dominee Polhemius in Brazilië wordt verteld dat hij zes negers en drie kinderen van de hand deed voor 2200 gulden. Dezelfde predikant verkocht acht ontvluchte negers voor 257 gulden per stuk aan degene die de weglopers wist te achterhalen³⁰. Tegen de samenvatting dat de predikanten zich niet tegen de slavernij hebben verzet, zou men hoogstens kunnen aanvoeren, dat ze te vriendelijk is. Ook het oordeel over het standpunt van Udemans zoals dat bij Van der Linde voorkomt, lijkt aan de milde kant. Meertens komt mijns inziens dichter bij de waarheid als hij vaststelt dat Udemans in ethische zaken "een sterk ontwikkelde zin voor de realiteit toonde"³¹.

Hoezeer de door Udemans nog voorzichtig getoonzette kijk op de slavernij door andere gereformeerde predikanten werd gedeeld, blijkt uit de wijze waarop twintig jaar later dominee Johan Picardt uit Coevorden zich over de slavenkwestie uitsprak:

slavernije by haer geheerscht! Zijn niet de meeste Africanen doorgaens geweest slaven hunner koningen? een groot gedeelte der selviger zijne niet noch heden slaven der Turcken? De Inwoondren van Congo, Angola, Guinea, Monomopata, Bagamidri . . . zijn het niet der slaven nesten, waar uyt soo veel herwaerts en derwaerts gesleept, verkocht, en tot alle slaefachtige wercken gebruyckt werden? Dese menschen zijn alsoo genaturaliseert, soo wanneer zy in vryheydt ghestelt, of liefstalligh gekoestert werden, soo en willen zy niet deugen, en weten haer selfs niet te gouverneren: maer by aldien men geduerigh met rottingen in hare lendenen woont, en dat men de selvige t'elckens sonder genade bastoneert, soo heeft men goede diensten van de selve te verwachten: alsoo dat hare welvaert bestaet in slavernije³².

Van het inzicht dat we bij Udemans aantreffen, dat de heidenen mensen zijn zoals wij, maar dat hun tijd, Gods tijd, nog niet gekomen is, vinden we bij dominee Picardt niets meer terug. Hier wordt de andere lijn fors doorgetrokken: de nakomelingen van Cham zijn voor de slavernij bestemd. Zestien jaar voor John Price volgden Van der Linde in een pamflet de slavenkwestie "in de fatale hoek van de Cham-ideologie" trok³³ bestond daarover bij de Drentse predikant Johan Picardt al geen enkele twijfel meer. Picardt wist in 1660 aanmerkelijk meer over de praktijk van de slavernij dan Udemans. Schijnt de laatste slechts te weten dat men uit Angola negerslaven naar Brazilië brengt, die daar samen met "West-Indianen" moesten werken, dominee Picardt was ongetwijfeld op de hoogte van de gang van zaken op de suikerplantages. Hij zal zijn informatie over Brazilië uit de eerste hand hebben gehad. Zijn broer Alexander maakte als militair carrière in Zuid-Amerika. Hij vertrok in 1629 naar Pernambuco, raakte in 1634 in Spaanse gevangenschap, maar keerde in 1637 naar Holland terug, waarna hij een vol jaar bij zijn broer in de pastorie bleef logeren³⁴. Op grond van de verhalen van Alexander Picardt concludeerde de predikant zonder aarzelen dat de zonen van Cham terecht als slaven werden gebruikt.

Brazilië ging in 1661 definitief verloren toen de Westindische Compagnie voor acht miljoen afstand deed van alle rechten op de kolonie. Maar in het bij de vrede van Breda in 1667 tegen New York geruilde Suriname zetten onze voorouders hun slavenpraktijken voort. In 1684 telde de kolonie meer dan tweeduizend slaven. Eén van de grootste slavenhouders was de predikant-planter Johannes Basseliers. Op zijn plantage waren in 1684 66 slaven: 28 mannen, 23 vrouwen en 15 kinderen jonger dan twaalf jaar. Evenals dominee Udemans schijnt Basseliers mededogen met de hem toevertrouwde "duysterlingen" te hebben gehad. Hij heeft een poging gedaan voor onderwijs te zorgen. Maar hoewel er in de zeventiende eeuw door hem en anderen aan kerstening en opvoeding van de negerslaven is gedacht, moet zijn biograaf vaststellen, dat als de keuze blijkt te zijn: suiker voor de planters . . . of zaligheid voor de slaven, de suiker wint³⁵.

De Cham-ideologie werd intussen vastgelegd in één

Letten wy op Cham en zijne nakomelingen, al zijne machtige natien gheworden, hoe seer heeft evenwel de

van de belangrijkste theologische werken van de zeventiende eeuw en wel in de verhandeling over de verbondstheologie van de hand van Herman Witsius: *De Oeconomia foederum* . . . Dit boek verscheen in 1677 en werd vrij kort daarna zowel in het Nederlands als in het Engels vertaald. In 1694 kwam in Amsterdam een vermeerderde en verbeterde druk uit. "Grote zonden van de ouders worden in een lange reeks van kinderen en kleinkinderen eenmaal gewroken", zegt Witsius, want Kanaän wordt met zijn nakomelingen aan de Semieten en de kinderen van Jafet als slaven toegewezen". Zowel in de Republiek als daarbuiten was het gezag van de rechtzinnige hoogleraar in de theologie Witsius groot. Zijn op grote schaal verbreide boek zal daarom zeker tot de verspreiding van de Cham-ideologie hebben bijgedragen³⁶.

Een samenvatting van de argumenten voor de slavernij en een verdediging van het standpunt dat zelfs de bekeering tot het Christendom de slaaf niet vrij maakte, gaf de neger-predikant Jacobus Elisa Joannes Capitein in zijn *Staatkundig-Godgeleerd Onderzoekschrift over de Slavernij, als niet strijdig tegen de Christelyke Vryheid*. In de voorrede van dit tractaat vertelt Capitein hoe hij als kind van een jaar of zeven in Afrika als slaaf verkocht werd aan de "wakkere scheeps-bevelhebber" Arnold Steenhart, die hem aan de koopman Jacob van Gogh cadeau deed. Van Gogh nam hem met zich mee naar Den Haag, noemde hem Capitein en gaf hem een goede opvoeding. De jongen bezocht de Latijnse School en werd daarna in de gelegenheid gesteld in Leiden theologie te studeren. Op 10 maart 1742 hield hij een dispuut-oratie in het latijn, waarin hij de slavenhandel en de slavernij verdedigde. Nog in het zelfde jaar verscheen de bovengenoemde Nederlandse vertaling van zijn betoog. Ondanks de omslachtige en ingewikkelde redeneerkunst van de jonge theoloog sloeg de inhoud kennelijk bij een breed publiek aan. In vijftien maanden zagen vier herdrukken het licht³⁷.

Direct al in het tweede hoofdstuk over de oorsprong van de slavernij treffen we de Cham-ideologie aan:

Om kort te weezen, voegen wij ons . . . by die, welke oordeelen, dat de Slaverny al aanstonds na den Zondvloed is in de Wereld gekomen, dewyl de Goddelyke Schryver Moses, die de aloude geschigten in een kort begrip vervat heeft, van dezelve reeds heeft gewag gemaakt Gen.9:25. Daar wordt dog aangewezen, dat Chams late nakomelingschap, opdat zy een teken van altoosdurende straf drage, om dat hy zynes Vaders naaktheid bespot hadde, deze elendigste staat onder zyne Broederen was opgelegd, . . .³⁸

Evenals Udemans maakt Capitein onderscheid tussen de "slavernij des gewetens en der zonde" en de burgerlijke slavernij. En evenals deze ziet hij de eerste vorm van slavernij als de ergste. Udemans citeert Augustinus: "Een vroom man is vry, al ware hy een slave: maer een quaedt man, is een slave, al ware hy een Coninck"³⁹, Capitein betoogt dat de natuur der huishouding van het Nieuwe Verbond, niet noodzakelijk om God te dienen,

een uiterlijke, maar alleen een geestelijke vrijheid vereist⁴⁰. Er zijn ook verschillen. Meende Udemans dat men geen Christenen als slaven mocht houden, Capitein betoogt daarentegen juist dat Gods woord zich daarover niet in afkeurende zin uitsprekt. Een van zijn argumenten om bekeerde slaven niet vrij te laten is, dat het tot leugen en bedrog zou kunnen leiden en bovendien de lust om slaven tot Christus te brengen zou wegnemen:

Daar en boven, hoe groote deur zoude' er geopent worden voor het bedrog en onregt? Want gelyk alle menschen zo kunnen ook de Slaaven valschelyk den naam van Christus voorwenden. Dit zouden zy te ligter doen, indien de loon van zo groot een schelmstuk de Vryheid was. Waar uit volgen zoude, dat de Heeren, door deze list meermalen bedrogen, vun hun regt zodanig zouden berooft worden, dat veelen, op hun eigen voordeel voornaamelyk gestelt, van alle zorg om de Slaven te bekeeren zouden afzien, en zig veel eerder daar tegen kanten⁴¹.

Dat de neger-predikant Capitein, een Moor uit Afrika, zoals hij zichzelf voorstelt, bij slaven in de eerste plaats aan de zwarten heeft gedacht, spreekt vanzelf. Voor de slavenhandelaars was hij een geschenk uit de hemel en de Compagnie zond hem prompt als predikant naar Elmina. In één van de bijvoegsels in zijn tractaat, een lofdicht op Capitein van de hand van Johannes van Dyk, wordt nog eens uitgelegd hoe het met de relatie tussen Capitein, de bevolking van Afrika en de vloek over Cham zat:

Is 't om heur Vriend Captein, dan eer hy afgaet steken
Na 't Land van waar hy kwam
(Om Mitraims geslacht, daer 't Heilverbond te prēken,
Waer van de Vloek van Cham Nog niet is afgewent).

Hier zien we de vloek van Cham rechtstreeks in verband gebracht met Afrika ('t Land van waar hy kwam). Mitzraim is volgens de Statenbijbel (Genesis 10 vers 6) één van de zonen van Cham en in een noot legt Van Dyk uit dat Mitzraim met zijn zonen Egypte, Libisch Egypte, Marmarika en West- of Zuid-Moreland heeft bezeten.

Het geschrift van Jacobus Elisa Joannes Capitein is meer dan een eeuw lang door Hollanders, Fransen en Engelsen gebruikt ter verdediging van de slavernij en ook de Cham-ideologie zou nog jarenlang worden herhaald⁴². Wel kwamen er in de achttiende eeuw steeds meer stemmen tegen de slavernij op, maar Nederlanders hebben zich daarbij niet bijzonder onderscheiden. Het was de Bostonse rechter Samuel Sewall die zich in 1700 in *The Selling of Joseph* tegen de slavernij keerde⁴³. Niet gereformeerde predikanten, maar Quakers en Methodisten werden fervente tegenstanders van het systeem⁴⁴. Er is geen reden het oordeel van historici als Boxer en Van Dillen in twijfel te trekken: de gereformeerde predikanten hebben zich ten tijde van de Republiek niet tegen de slavenhandel verzet. Sommigen hebben het instituut zelfs verdedigd.

REGISTER OP KLEIO,

Tijdschrift van de Vereniging van docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Jaargang XX — 1979

ARTIKELLEN m.b.t. DIDACTIEK

	pag.:
J. Beetsma, Nogmaals, een incident	314
J. Drewes, e.a., Ons vaklokaal	423
B. Feis, Graven in bedrijfsterreinen, Industriële archeologie in opkomst.	49
Dr. P.F.M. Fontaine, Het universeel historisch-didactisch systeem.	283
Dr. F. Govers, De betekenis van lokale en regionale geschiedbeoefening en de didactische toepassing op de basisschool.	30
H.S.J. Jansen, Kleio in Confectie	68
H.S.J. Jansen, Getinte teksten lezen	393
A.C.M. Kappelhof, Nieuwe ontwikkelingen op het terrein van de lokale en regionale geschiedbeoefening in Noord-Brabant.	37
Kleio Didactica I, 'n Land zonder Leerplicht.	225 e.v.
Kleio Didactica II, Van Sodom tot Rhijnauwen, God, mens en natuur in de achttiende eeuw 449 e.v.	
C. van der Kooy, Geschiedenis in het derde studiejaar van de P.A.	503
C. van der Kooy, Musea en Onderwijs	506
J. van Laarhoven, Onderwijs en museum, twee handen op één kinderbuik	41
L.B.O. nummer:	
Inhoud:	
— enquête L.B.O.	2
— J. Brandligt, Geschiedenis (en aardrijkskunde) op het L.B.O.	6
— N. Bakker, De grote sprong in de Steentijd	13
— N. Bakker, Geschiedenis tussen emancipatie en integratie	19
B. Molenkamp, R. de Visser,	
— "Op zoek naar het verleden" een bespreking.	407
— reactie van M.C.J. Heijligers.	408
Pedaknummer:	481 e.v.
Inhoud:	
— Geschiedenismethoden voor het basisonderwijs	482
— Criteria voor de consumentenrapporten	483
— Consumentenrapport "Mobiel"	485
— Consumentenrapport "Sleutel tot het heden".	495
W.E. Renkema, Het vaklokaal geschiedenis van de Chr. Scholengemeenschap in Maarsse.	425
M.J. van Velzen, T.Th.M. Lambooy, Het geschiedenislokaal en nieuwbouw	423
Joh. S. Wijne, De trieste missers van de C.E.G.E.S.	291

ARTIKELLEN

pag.:

H.M. Beliën, De Schotse Verlichting	305
M.J. ten Berge, Hella Haasse en de Historische Roman, een verkenning	348
G. de Bruin, Johan de Witt en zijn Amerikaanse biograaf.	341
Dr. P.F.M. Fontaine, Kaspar Peucer	398
Historie als vriend; opstellen voor Dr. P.A.M. Geurts o.f.m. inhoud:	
— Bibliografie	219
— C.M.H. Bosch, Wat is "historisch materiaal"?	162
— H. Bots, Het grote boek van de wereld: "bron" van lering en vermaak	118
— M.A. van Dongen, Het historisch thema als vriend	89
— P. van Hees, Enige nieuwe literatuur over de Opstand in de Nederlanden	105
— A.E.M. Janssen, Prins Willem van Oranje en de Verlaten	111
— N.J. Maarsen, Geschiedenis onderwijs en explanatie problematiek	214
— A.F. Manning, Diplomatieke betrekkingen tussen Nederland en Polen in de jaren veertig.	202
— F.A.M. Messing, Horst omstreeks 1900	152
— P. v.d. Meulen, Livius	93
— D.J. Roorda, Schoolboeken op reis getoetst, De "Landed Gentry" van Ierland	
— D.F. Scheltens, Vier gezichten van Walter Geurts.	92
— M.G. Spiertz, Pastorale problemen in de Noord-Nederlandse Katholieke kerk van de zeventiende eeuw	126
— J.G. Toebes, De plaats en inhoud van de contemporaine geschiedenis in het voortgezet onderwijs.	207
— M.J. van Velzen, Franciscus in de geschiedenisles	99
— J. van Zuylen, De betrokkenheid van J.C. de Jonge bij de prijsvraag van 1826.	113
Dr. F.A.M. Messing, De transformatie van de Nederlandse maatschappij 1870-1914. Een bespreking van de A.G.N. deel 13.	427
J. Schipper, Ethnocentrisme en geschiedenis I.	385
J. Schipper, Ethnocentrisme en geschiedenis II	417

LITERATUURBERICHTEN

W. Bossema, Geschiedschrijving in Dar es Salaam.	456
P.C. Jansen, Demografie in Nederland	353
P. van Hees, Vlaanderen en de Vlaamse Beweging	361
R. van Vuurde, Een ambitieus handboekproject voor Latijns-Amerika	357

UIT DE VERENIGING

Algemeen Bestuur

— Brief V.G.N. aan de Staatssecretaris	281
— Brief V.G.N. inzake Her- en Bijscholing	282
— Jaarrede voorzitter V.G.N.	272
— Mededeling	292
— Notulen jaarvergadering 1979	274
— Verslag gesprek V.G.N. — Staatssecretaris	282
Didaktiek Commissie	410
L.B.O. nummer	2 e.v.
Pedak — Basisonderwijs	73, 293, 320, 364, 409, 441, 481 e.v.

MEDEDELINGEN

American Host Program	445
Anne Frank Krant	296
C.E.V.N.O.	43, 446
Derde Wereld Dokumentatie Centrum Groningen	324
Geschiedenis in de lagere klassen	322
Geschiedeniscriptie	
— prijsvraag	75
— prijsuitreiking	319
Iamhist 1979 Congress	296
Ingezonden brief:	
Dr. P.F.M. Fontaine	413
J.F. Heybroek	444
Klaroen, O.S.G.N. blad	296
Leermiddelen Politieke Vorming	43
Leesportefeuilles met historische tijdschriften	43
Niam catalogus	76
Onderwijs en Archieven	296
Onderwijswerk van de Anti-Apartheidsbeweging	
Nederland	296
Open brief aan de leden van de V.G.N.	297
Oproep aan MAVO-leden i.v.m. C.E.G.E.S.	296
Reacties:	
— Een nogal suggestieve boekbespreking over projectonderwijs	78
— Inhoudsanalyse geschiedenisboekjes	77
— Opmerkingen over C.E.G.E.S.	79
Rectificaties	297
Rijksmuseumkrant	445
Studiebeurzen voor de Verenigde Staten	445
Vereniging van archivariissen	413
Werkgroep "Bedrijfs geschiedenis"	324

METHODEN

B. Dollekamp, C.G. v.d. Kooy, In onze gemeente staat een huis. 2 dl. (F. Govers)	330
C.G. v.d. Kooy, Op weg naar het staatsburgerschap 2 dl. (F. Govers)	330
H.G. Leih, Geschiedenis van het Protestantisme Christelijk Onderwijs (serie Dichterbij) (G. Groenhuis)	331

P. Meijer, Van opstandige gewesten tot zelfstandige republiek. (H. v.d. Veen)	331

BOEKBESPREKINGEN

Boeken voor de leerlingen

W. IJzbrantsz Bontekoe, De gedenkwaardige reizen van ..... (G. Bol)	327
Van Dichtbij, ...	
— Een Romeinse stad	
— Een Kasteel	
— Een Galjoen (C. v.d. Kooy)	325
J. Fabricius, Toontje Poland onder de tropenzon (H. van der Veen)	328
S. v.d. Hoek, Hopend op een beter leven. Drentse veenarbeiders (sters) verhalen (F.R. Kat)	330
Schrijvers Kollektief, 100 jaar geleden (C. v.d. Kooy)	328
Overwintering op Nova Zembla (G. Bol)	327
Historische Verhalen:	
— De val van Constantinopel	
— Gevangene in Siberië	
— Jacob Jordaens	
— Vooruit Companeros (C. v.d. Kooy)	326
I. de Wilde, Aletta Jacobs in Groningen (C. v.d. Kooy)	330

Oudheid

I.E.S. Edwards, Toetanchamon. Zijn graf en zijn schatten (F.R. Kat)	336
Ph. Vandenberg, Ramses de Grote (A.J.L. van Hooff)	337
Ph. Vandenberg, De vergeten farao. Toetanchamon (A.J.L. v. Hooff)	336
M.A. Wes, e.a., De wereld van de oudheid (J.H. Croon)	81

Middeleeuwen, algemeen

E. Ennen, De Europese stad in de Middeleeuwen (C.A. v. Kalveen)	336
F.W.N. Hugenholtz, Drie boerenopstanden uit de veertiende eeuw (F.R. Kat)	369
H.P.H. Jansen, Geschiedenis van de Middeleeuwen (C.A. Rutgers)	301
M. Lampaert, Jeanne d'Arc in het zoeklicht van de kritiek (D.A. Berents)	45
R. Linskens, Wat 'n leven (D.A. Berents)	333
E. Lucie-Smith, Jeanne d'Arc (D.A. Berents)	369
J. Verger, Universiteiten in de Middeleeuwen (D.A. Berents)	366

Middeleeuwen, Nederlanden

F. Bom, Het mysterie van de hunebedden (G. Groenhuis)	336

F. Bom, Eerste Nederlandse hunebeddengids (G. Groenhuis)	336
G. van Brugge, De moord op Karel de Goede, dagboek van de gebeurtenissen in de jaren 1127–1128 (D.A. Berents)	368
P.A. Hendriks, De oudste bedelorde-kloosters in het graafschap Holland en Zeeland (A.H.M. v. S.)	45
H.C. Jelgersma, Galgebergen en galgevelden in West- en Midden-Nederland (D.A. Berents)	333
K. Schelle, Karel de Stoute (D.A. Berents)	369
I. Schöffner, De Lage Landen van prehistorie tot 1500 (v. H.)	83
C.W. v. Voorst van Beest, De Bourgondiërs en de Lage Landen (D.A. Berents)	327

Geschiedenis na 1500, algemeen

I. Deutscher, De onvoltooide Revolutie (J. Peet)	380
I. Deutscher, Ironie van de Geschiedenis (J. Peet)	380
Fascism: A Reader's Guide (v. H.)	416
O. Friedrich, Vóór de zondvloed, Berlijn in de jaren twintig (F.R. Kat)	381
C. Giebel, Morotai, De bevrijding van de Grote Oost en Borneo (J. v. Goor)	47
J. Goebbels, Dagboek 1945 (J. Houwink ten Cate)	448
A. Grant, R. Mayo, De Hugenoten (M.J. ten Berge)	45
Dr. C.J. Hamelink, Derde Wereld en Culturele Emancipatie (J. Abbeel)	381
P. Kropotkin, Memoires van een revolutionair (F.R. Kat)	380
Li-i-tsjie, e.a., China, Wie tegen wie? Een muurkrant voor de oppositie buiten de partij (J. Abbeel)	382
C. Lindeman, 't Was anders, figuren, feiten, toestanden uit de Belle Epoque (Dr. J. Verseput)	379
J. Löwenhardt, Het Russische Politburo, geschiedenis, profiel en werkwijze (J. Peet)	302
Golda Meïr, Mijn leven (v. H.)	416
D.E. Moggridge, Keynes, Heureka, Nieuwkoop (I.M. Frieling)	447
Publicaties over Zuid-Afrika (J. Schippers)	48
R.G.L. Waite, Adolf Hitler als psychopaat (F.R. Kat)	381

Geschiedenis na 1500, Nederlanden

H. Algra (bew.), Kroniek van een Friese boer (J.G. Kikkert)	416
Prof. Mr. A.D. Belinfante, In plaats van Bijltjesdag. De geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na W.O. II (S.N. Temming)	375
A. Bleich, M. van Weezel, Ga dan zelf naar Siberië!! Linkse intellectuelen en de koude oorlog (J.L. Frieling)	376
P.Th.F.M. Boekholt, Het lager onderwijs in Gelderland 1795–1858 (G. Groenhuis)	415
J.C. Boogman, Rondom 1848 (J. Talsma)	446

Prof. Dr. J.C. Boogman, Dr. C.A. Tamse, Emancipatie in Nederland. De ontvoeding van burgerij en confessionelen in de negentiende eeuw. (J.G. Kikkert)	340
I.J. Brugmans, Stapvoets voorwaarts. Sociale geschiedenis van Nederland in de 19e eeuw (F.R. Kat)	372
J.C. Bijkerk, Vaarwel, tot betere tijden! Documentaire over de ondergang van Nederlands-Indië (H.L. Hendrix)	46
P.H. Damsté, Oostbroek en De Bilt c.s., De geschiedenis van een ambachtsheerlijkheid. (A.H.M. van Schaik)	335
L. Dasberg, J.W.G. Jansing, Meer kennis, meer kans. Het Nederlandse Onderwijs 1843–1914. (E.P. de Booy)	301
R.M. Dekker, Oproeren in Holland gezien door tijdgenoten (1690–1750) (P. van Hees)	370
A.W. Engelen, Uit de gedenkschriften van een voornaam Nederlandsch beambte, tweede helft 18e eeuw en het begin der 19e eeuw. (C.A. Tamse)	371
F.H. Goudswaard, Lagere Overheden en hun financieel statuut. (C. de Ru)	379
Gen. Sir John Hackett, Ik ben een vreemdeling geweest. (J.G. Jonker-Klijn)	375
M.A. Höweler (ed.), Een Amsterdammer naar Parijs in 1778. (N.C.F. van Sas)	371
Jaarboek voor de geschiedenis van Socialisme en arbeidsbeweging in Nederland 1977 (F.R. Kat)	378
L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog, deel 8 (Dr. J. Verseput)	374
I. Lipschits, De protestants-christelijke stroming tot 1940. (C. de Ru)	378
I. Lipschits, Politieke stromingen in Nederland (C. de Ru)	378
H. Lohman o.f.m., "Er zijn maar weinig heilige pastoors". Alphons Ariëns, een aristocraat met een democratisch hart (A.H.M. v. S.)	372
H.C.M. Michielse, De burger als andragoog, een geschiedenis van 125 jaar welzijnswerk (1848–1972) (L. Heerma van Voss)	48
H.P.H. Nusteling, Binnen de vesting Nijmegen. Confessionele en demografische verhoudingen ten tijde van de Republiek (P.D. 't Hart)	370
F. Reuter, De C.P.N. in oorlogstijd (J. van Hoof)	373
D.J. Roorda, Ambassadeur in de Lage Landen (J.A.L. Lancée)	340
A.J.M. Rövekamp, Amsterdam in bewogen jaren. Herinneringen van een werkbemiddelaar 1925–1956 (H. Peters)	377
Mr. D. Schaafsma, Bouke Roolvink, zijn levensverhaal en politieke terugblik (S. Vellenga)	377
M. Smedts, Waarheid en leugen in het verzet (P. van Hees)	47

P.R.D. Stokvis, De Nederlandse trek naar Amerika 1846–1847 (G. Groenhuis)	82
J.H. van Stuyvenberg (red.), De economische geschiedenis van Nederland (C. Offringa)	378
Joh. de Vries, De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw. (C. Offringa)	378
A.H. Wertheim, G. Weenink, Twee woelige jaren in Zutphen. De plooiërijen van 1703 tot 1705. (N.C.F. van Sas)	46

Varia

P. Barr, Vreemde Duivels, de westerling in China en Japan sinds de zestiende eeuw (H. v.d. Veen)	339
J. v. Beylen, De Hoogaars (P. van Hees)	334
Dr. P.J. Bouman, Cultuurgeschiedenis van de twintigste eeuw in West-europees perspectief (Dr. G.J. van de Poll)	383
Dr. P.J. Bouman, Vrijheidshelden en terroristen, 5 eeuwen geweld in Europa (Dr. G.J. van de Poll)	384
J. Bronowski, De mens in wording (A.H.M. v. S.)	333
R. Cavendish, Hellevuur en hemelslicht (A.H.M. v. S.)	333
J. Chesneaux, Boere-opstanden in China 1840–1949 (H. v.d. Veen)	339
K. Clark, Ontmoeting met Rembrandt (G. Bol)	338
Didaktik der Geschichte, herausgegeben von K. Pellens. (Dr. P.F.M. Fontaine)	299
S. Davidson, Beeldenstorm. De ontwikkeling van de politieke strip. (F.R. Kat)	332
F.E. Farwerck, Noord-europese mysteriën en hun sporen tot heden. (F.R. Kat)	335
Emma Goldman, Mijn leven dl. 1 (F.R. Kat)	47
J. Gutman, Joodse miniaturen (F.R. Kat)	338

A. v.d. Heyden, S. Gafni, Kijk op Jeruzalem (H. Blok)	299
D. Houwaart, Nieuws, 150 jaar krantenkijk op de wereld. (M.J. ten Berge)	332
De Indianen (E.M.C.F. Klijn)	339
Indische miniaturen uit de Mogoeltijd (F.R. Kat)	338
H. Kesting, Prins Willem. Een zeventiende eeuwse Oostindië-vaarder (v. H.)	334
W. Kuyper, Zwervend langs het IJsselmeer (P. van Hees)	334
D. Killingray, De Europeanenplaa, de westerling in Afrika sinds de vijftiende eeuw (H. v.d. Veen)	339
H. van der Linden, Zeventuig: waterschap en waterschapsrecht in beknopt historisch perspectief. (C.A. van Kalveen)	383
F.R. von der Mehden, Zuid-Oost-Azië 1930–1970, de erfenis van het kolonialisme en het nationalisme (H. v.d. Veen)	339
Een minister op dienstreis, W.F. Roëll in 1807 per koets door Frankrijk (M. van Os)	300
S.J. van der Molen, Stinzen. Borgen en Havezaten van het Noordererf (F.R. Kat)	335
B. Slicher van Bath, Geschiedenis: theorie en praktijk. (C. Offringa)	383
Prof. Dr. G. Stemberger (red.), De Bijbel en het Christendom (I.M.J. Eggink-Hoog)	332
I. Tod, M. Wheeler, Utopia (F.R. Kat)	382
Uit de Tijdschriften (v. H.)	298
Pieter Tymes, Over politiek valt met rede te twisten (E. Jonker)	414
E.E.G. Vermeulen, Waarden en geschiedwetenschap (C. Offringa)	384
S. Wagenaar, De Joden van Rome (H. Blok)	83

1. Ernst Beins, "Die Wirtschaftsethik der Calvinistischen Kirche der Niederlande 1565-1650" in: *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* (Nieuwe Serie XXIV, 's-Gravenhage, 1931) 109.
2. G. Groenhuis, *De Predikanten; de sociale positie van de gereformeerde predikanten in de Republiek der Verenigde Nederlanden voor ± 1700* (Groningen, 1977) 37.
3. Door O. de Jong in het *Tijdschrift voor Geschiedenis*. De Jong zegt niet letterlijk dat ik de vergelijking uit mijn duim zuig, maar merkt op dat deze vergelijking bij Eekhof, die ik geciteerd zou hebben, niet voorkomt. *TvG* 92 (1979) 622.
4. J.M. van der Linde, *Surinaamse suikerheren en hun kerk* (Wageningen, 1966) 83-88.
5. Dit cijfer noemt David Caute in *Frantz Fanon* (Amsterdam, 1970) 62.
6. J. Hovy, *Het voorstel van 1751 tot instelling van een beperkt vrijhavenstelsel in de Republiek (Propositie tot een gelimiteerd Porto-Franco)* (Groningen, 1966) 55 noot 213.
7. L.C. Vrijman, *Slavenhalers en slavenhandel* (Amsterdam, 1937) 35.
8. Everhard van Reyd, *Oorspronck ende Voortganck van de Nederlantsche Oorloghen* (Amsterdam, 1644) 586.
9. *Brun's Schiffarten* (1624) Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging VI (1913) 32.
10. Vrijman, 16-17.
11. *Brun's Schiffarten*, 32.
12. Dierick Ruiters, *Toortse der Zee-vaert* (1623) Werken uitgegeven door de Linschoten-Vereeniging VI (1913) 13.
13. *Ibidem*, 43-44.
14. R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* (deel II, Amsterdam, 1967) 163.
15. G.C. Udemans, *'T Geestelyck roer van 't coopmans schip* (Dordrecht, 1640 Opnieuw uitgegeven door J.P. van den Tol te Dordrecht, 1965) folio 181 verso.
16. Udemans brengt de slavernij bijna zonder uitzondering in verband met de "Indianen". Hij gebruikt de term kennelijk als een verzamelbegrip, want hier wordt duidelijk de slavenvaart op Angola vermeld. Ook in het register is de verwijzing: Angola, slaven van daer, ofmen die koopen en verkoope mach.
17. Udemans, folio 181.
18. *Ibidem*, folio 60.
19. Udemans, folio 61.
20. In het eerste hoofdstuk der leer, over de Goddelijke Verkiezing en verwerping, in de "Verwerping der dwalingen" ten negende.
21. August Meier & Elliott Rudwick, *From Plantation to Ghetto* (rev. ed. New York, 1970) 44-45.
22. Zie voor het tweede Israël: *De Predikanten* 77-108.
23. H. Witsius, *Twist des Heeren met zijn Wijngaert* (Utrecht, 1710*) 388.
24. Van der Linde, 85.
25. Udemans, folio 62 verso.
26. *Ibidem*, folio 59.
27. Udemans, folio 61.
28. Evenhuis, 163.
29. W.R. Menkman, *De Nederlanders in het Caraïbische zeegebied, waarin vervat de Geschiedenis der Nederlandsche Antillen* (Amsterdam, 1942) 93.
30. Evenhuis, 164.
31. P.J. Meertens, "Godefridus Cornelisz Udemans" in: *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis* (Nieuwe Serie 28, 's-Gravenhage, 1936) 100.
32. J. Picardt, *Korte beschrijvinge van eenige Vergetene en Verborgene Antiquiteiten* . . . (Amsterdam, 1660) 9.
33. Van der Linde, 88.
34. Register Picardt. Vgl. *De Predikanten* 124 en 185.
35. Van der Linde, 75 en 167.
36. Over Herman Witsius: J. van Genderen, *Herman Witsius, Bijdrage tot de kennis der gereformeerde theologie* ('s-Gravenhage, 1953). De aanhaling betreffende Kanaän met zijn nakomelingen geciteerd bij Van der Linde, 79.
37. Vrijman, 51-53.
38. J.E.J. Capitein, *Staatkundig-Godgeleerd Onderzoekschrift over de Slavernij, als niet strijdig tegen de Christelyke Vryheid* . . . (Leyden, Amsterdam, 1742) 26 en 37.
39. Udemans, folio 184 verso.
40. Capitein, 37-38.
41. Capitein, 39-40.
42. Vrijman, 51.
43. Meier & Rudwick, 27.
44. G.R. Cragg, *The Church and the Age of Reason (1648-1789)* (The Pelican History of the Church, Middlesex, 1960) 149, 154-155.

"Uit de Vereniging"

Sectie PEDAK-basisschool

Geschiedenis in het schoolwerkplan voor de basisschool (2)

In onze rubriek in nummer 4 van deze jaargang van "Kleio" kondigden we aan, dat we in het kader van een verdere uitwerking en verdieping van onze nota "Wat mag van een leerling, die de basisschool verlaat, op het terrein van de geschiedenis verwacht worden?" in deze rubriek aandacht wilden besteden aan nota's en brochures met een vergelijkbare vraagstelling. In die vorige rubriek stelden we aan de orde de discussienota van de projectgroep Leerplanontwikkeling Basisschool van de Stichting voor de Leerplanontwikkeling "Naar het onderwijsleerplan basisschool". Naast deze algemene, globale benadering heeft de sectie ten behoeve van de projectgroep ook gewerkt aan een meer gedetailleerd commentaar op dit rapport. Wie hierin geïnteresseerd is, kan – zodra de definitieve versie van dit commentaar gereed is – dit bij het secretariaat van de sectie tegen kostprijs verkrijgen.

"Deelschoolwerkplan wereldverkenning"

Als tweede publicatie voor het basisonderwijs willen we ingaan op een publicatie uit het "projekt geleide vernieuwing" van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum te Hoevelaken. Het gaat om het deel over wereldverkenning, samengesteld door H. Stolk en voorzien van de volgende, lange titel: "Overzicht van de stappen voor een kleuterschool en een lagere school om samen het vormingsgebied wereldverkenning aan te pakken en onderweg gegevens te verzamelen die passen in een deelschoolwerkplan voor dit vormingsgebied" (Hoevelaken – C.P.S. – 51 pagina's – f 6,50). Het boekje geeft een weg aan voor een team van een kleuter- en van een lagere school om te komen tot gesprekken over en tot de invulling van het onderdeel "wereldverkenning" van het schoolwerkplan voor de basisschool. Door een geprogrammeerde opzet met steeds zorgvuldig afgebakende teamactiviteiten hoopt de samensteller een team zover te krijgen dat er op het gebied van wereldverkenning een overeenkomstig taalgebruik ontstaat, dat er zo dicht mogelijk bij elkaar aansluitende wereldverkenningdoelen voor de verschillende groepen/klassen tot stand komen en dat er zo duidelijk mogelijk een schoolwerkplandeel wereldverkenning ontstaat met een zo goed mogelijk verzekerde doorgaande lijn ten behoeve van een ononderbroken ontwikkelingsproces bij de kinderen.

Een ambitieuze opzet, uiterst origineel bij mijn weten, vanwege de praktische opzet en de vele tips "tussen-

door", waar menige schoolbegeleider haar of zijn voordeel mee kan doen.

Maar ter zake. Voorwaarde voor alles, zo stelt Stolk terecht, is dat kleuterschool en lagere school zo goed mogelijk kennis hebben genomen van elkaars werkwijzen en materialen. De eerste dertien pagina's van de brochure gaan over dit algemene kennismakingsproces: tips, zowel inhoudelijke als organisatorische over hoe zoiets opgezet kan worden.

En vervolgens wordt in zes hoofdstukken, oftewel via zes vragen een weg afgebakend, die uit moet lopen op een ingevuld deelschoolwerkplan wereldverkenning.

Die zes kernpunten van Stolk zijn:

- onderzoekend onderwijs
- onderzoekend onderwijs op het gebied van wereldverkenning
- planning van onderzoekend onderwijs op het gebied van wereldverkenning
- keuzes ten aanzien van soorten wereldverkenning
- wereldverkenning en christelijk onderwijs
- deelschoolwerkplan wereldverkenning.

Onderzoekend onderwijs en wereldverkenning

Nog voordat de term "wereldverkenning" valt, stelt de auteur aan de orde "onderzoekend onderwijs". Hij bedoelt daarmee: "We spreken pas van momenten van onderzoekend onderwijs, wanneer een kind (kinderen) zowel min of meer systematisch vragen heeft gesteld, als min of meer systematisch antwoorden op de zelfgestelde vragen heeft gezocht en gevonden" (p. 18). En na zo onderzoekend onderwijs omschreven te hebben, stelt hij dat dit soort onderwijs "gegeven" kan worden op o.m. het gebied van wereldverkenning.

Maar dan komt de vraag: wat is wereldverkenning? Stolk inventariseert en commentarieert vijf mogelijke antwoorden op deze vraag. Deze passage doet sterk denken aan het verhaal van Albert van den Berg, gehouden in april 1969 op een conferentie over de didactiek van de zaakvakken: "Wereldoriëntatie in het basisonderwijs: een doelstelling, een werkvorm, een vak(kencomplex) of ... een leerplan?" (in: "De didactiek van de zaakvakken en de integratie" – K.P.C. – 's-Gravenhage – 1969 – p. 48-62). Stolk kiest voor het begrip "vormingsgebied", dat we ook al aantreffen in "Naar het onderwijsleerplan basisschool" (p. 2B-XI-123). Hij onderscheidt de vormingsgebieden taal, expressie, omgaan met hoeveelheden en wereldverkenning. Onder een vormingsgebied verstaat hij "de totale vorming van een kind onder een bepaalde optiek" (pag. 20). In het vormingsgebied wereldverkenning komen aan de orde zaken uit de geschiedenis, aardrijkskunde, biologie en natuurkunde, maar "bij doordenking zal

onmiddellijk gekonstateerd worden, dat de andere vakken — en een aantal wetenschappen, die het nooit tot 'vak' hebben gebracht — ook met wereldverkenning te maken hebben". Kortom voor Stolk is wereldverkenning "onderzoekend onderwijs op het gebied van de natuur, de gezondheid en de samenleving". Met nadruk tekent hij daarbij aan: "De 'zaakvakken' verliezen hierin niet hun eigen rechten" (p. 22). in het vervolg van de brochure komen aan de orde zaken als de onderwerpkeuze (onderwerpen, die uit "ontmoetingen" voortvloeien), de planning van een onderwerp ("Hoe kom je er iets over aan de weet?" en "Kun je verklaren, waardoor het zo is en niet anders", met bij de laatste vraag, zo stelt de auteur, "een waardevolle bijdrage van de zaakvakken"), de benodigde beginsituatie, c.q. nieuwe vaardigheden en kennis, die onderweg aan de orde moeten komen, de evaluatie van het onderwerp (met o.a. de vraag "wat is de winst voor de verschillende vakken geweest?").

Boeiend is de passage van Stolk over de grens van de onderwerpen, daar waar de identiteit van de school in het geding komt. Blijven we bij wereldverkenning steken in informatie en verklaringen of komen we ook tot meningsvorming, c.q. aktie? En als we ergens grenzen leggen, waar dan en waarom daar? Boeiende vragen!

Een handreiking?

Allereerst willen we even terugkomen op wat we in "Kleio" — 1980 — nummer 4, pag. 140 schreven. Want hoe is de relatie tussen dit projekt "geleide vernieuwing" van een pedagogisch studiecentrum en het werk van de projectgroep LOB van de S.L.O.? In hoeverre is hier sprake van dubbel werk! Of — nog erger! — in hoeverre is hier sprake van verschillende, verwarringwekkende visies, waar de "veldwerkers" mee geconfronteerd worden?

Vooropgesteld, Stolk heeft een aantal goed doordachte wegen aangegeven om besprekingen tussen schoolteams over wereldverkenning op gang te brengen. Maar los van de organisatorische pluspunten blijft er in zijn brochure — zeker in de vergelijking tot "Naar het onderwijsleerplan basisschool" — veel onduidelijk. Onduidelijk door de grote ruimte, die de teams — "ongeleid" — zelf moeten invullen, zonder dat voor die invulling duidelijke criteria aanwezig zijn.

Centraal staat onderzoekend onderwijs op het gebied van wereldverkenning. Accoord, maar wat houdt dat in? Stolk geeft wel heel weinig houvast voor de onderwerpkeuze, afgezien van de terreinafbakening natuur, gezondheid en samenleving. En zijn criterium voor de onderwerpkeuze — "ontmoeting" — lijkt ons zelfs zeer discutabel. In een voetnoot stelt Stolk: "Met 'ontmoeting' wordt niet bedoeld 'er wel eens van gehoord hebben', maar wel 'er warm of koud van geworden zijn'". Zo'n onderwerp is dan voor de kinderen en voor ons met gevoelens (positief en negatief) verbonden.

En dan heeft een onderwerp kans van slagen" (p. 23). Sluit hij daarmee elke bewuste activiteit van de leerkracht om kinderen met nieuwe onderwerpen te confronteren (toch ook een wijze van onderzoeken en bewustmaken) uit?

Trouwens ook onduidelijk blijft de plaats van de zaakvakken in het onderzoekend onderwijs. Ze verliezen niet hun eigen rechten stelt Stolk op pagina 22. Bij de beantwoording van vragen "voortvloeiend uit de ontmoeting" leveren de zaakvakken "waardevolle bijdragen". Tijdens het onderzoek is er plaats voor informatie- en oefeninglessen, veelal zaak-vaklessen. Maar is er ook nog systematiek in de opbouw van vaardigheden en kennis? In deze laat Stolk het team helemaal zwemmen; een enorme tekortkoming van deze brochure. Hoe moet een team dit complexe geheel zonder enige verdere steun in kaart brengen? Nergens ook wordt het team gewezen op de verantwoordelijkheid, die het heeft inzake de vorming tot staatsburger. Net als bij de vaardigheden en kennis op het terrein van de zaakvakken zal dit voor Stolk wel iets vanzelfsprekends zijn, maar ook voor de onderwijsgeveenden?

Overzien we dit alles, dan mag gesteld worden, dat Stolk tot een handreiking is gekomen, die qua organisatie van besprekingen en qua koppeling van wereldverkenning en de identiteit van de school positief te noemen is, maar die qua invulling van het wereldverkennend onderwijs in de zin van onderzoekend onderwijs het team veel te weinig te bieden heeft. Enerzijds door onvoldoende concretisering van de doelstelling van de onderzoekende wereldverkenning, anderzijds door de vrijblijvende plaatsing van de "waardevolle bijdragen" van de "zaakvakken" in dit oriënterend onderwijs. Het lijkt ons uitermate zinvol, dat een schoolteam op weg naar het deelschoolwerkplan wereldverkenning meer prikkels (in de vorm van gesprekspunten en criteria) krijgt om zo duidelijk mogelijk de bestaande en gewenste situatie te formuleren.

"Wat mag . . ."

Voor de uitwerking van onze nota biedt Stols brochure weinig nieuwe gezichtspunten. Onderzoekend onderwijs staan ook wij voor in ons pleidooi voor lokale en regionale geschiedbeoefening in de basisschool. Al zijn wij daarbij wel uitgegaan van een leerkracht, die de verantwoordelijkheid op zich neemt om "ontmoetingen" tot stand te brengen . . .

De in onze nota voorkomende punten a t.e.m. f zijn vrijwel niet terug te vinden in Stols brochure, iets wat wij niet alleen betreuren, maar ook afwijzen. Via Stols weg kunnen de schoolteams zelf deze punten inbrengen als zijnde belangrijk, maar daardoor ontstaat een element van willekeur in ons onderwijs, dat nooit ten goede kan komen aan de kinderen.

Cees van der Kooij

DIT STOND IN REFLECTOR EN BLIKOPENER

Een greep uit de onderwerpen van de jaargang '79/80
geeft u een indruk van hetgeen werd behandeld.

Natuurlijk was er veel méér, ondergebracht in thema's, essays en korte artikelen.

DIT KOMT IN REFLECTOR EN BLIKOPENER

- Reflector, thema's:**
- Chips: economische en maatschappelijke gevolgen
  - Energie
  - Verkiezingen Tweede Kamer

- Reflector, essays:**
- Democratie
  - Dissidenten
  - Politieke propaganda

- Blikopener, 1ste thema's:**
- Het oude dorp en de nieuwe stad
  - Kwalitatieve en kwantitatieve woningnood
  - Verkiezingen Tweede Kamer

- Blikopener, 2de thema's:**
- Verkiezingen in de V.S.
  - De erfenis van Mao Tse-toeng
  - Zuidelijk Afrika

Systemen Keesing, 1000 TL Antwoordnr. 4.
Amsterdam 1007

Telefoon 020-71 94 44.

Keesings Onderwijsbladen zijn afgestemd op het niveau van uw leerlingen. 'Praktische Wenken' voor de docent(e) begeleidt elke aflevering. Reflector en Blikopener worden geschreven voor de lessen geschiedenis en maatschappijleer.

Wilt u er méér van weten? Wij zullen daarvoor zorgen na ontvangst van onderstaande bon.

BON Gaarne ontvang ik gratis en geheel vrijblijvend meer informatie met enige afleveringen van Keesings Reflector en Blikopener.

Naam van de school .....

Onderwijstype .....

Adres .....

Plaats .....

Verzending t.a.v. ....

Datum .....

Postcode .....

Mededelingen

Nascholingsproject 1e gr. leraren geschiedenis en staatsinrichting.

Het verheugt de programmacommissie u te kunnen mededelen, dat het nascholingsproject 1e gr. — leraren geschiedenis ondanks de herstructurering van de nascholing en de actuele bezuinigingsproblematiek ook in het cursusjaar '80 - '81 normaal doorgang kan vinden.

Nadere mededelingen volgen in het september nummer van Kleio.

Namens de programmacommissie,
A.L. Verhoog.
(hoofdcoördinator).

Werkconferentie voor geschiedenisdocenten van de P.A., K.L.O.S. en het basisonderwijs,

op 1 en 2 oktober 1980 in het Evert Kupersoord te Amersfoort.

Het onderwerp van de conferentie zal zijn: "de plaats en de functie van het geschiedenisonderwijs in de nieuwe basisschool en haar opleiding". Verdere mededelingen over de inhoud van de conferentie volgen in Kleio nr. 8, september a.s.

De conferentie wordt georganiseerd door de werkgroep geschiedenis van de afdeling Opleidingen van de Landelijke Pedagogische Centra.

U kunt zich opgeven voor deze conferentie bij Mevr. R. Sleumer-Eskes, secretaresse van de L.P.C.-werkgroep geschiedenis, postbus 30, 3870 CA Hoevelaken.

Aan de conferentie zijn geen kosten verbonden, reiskosten zijn echter wel voor eigen rekening.

Christine W.M. Schunck
secretaris werkgroep geschiedenis L.P.C.

Oral History Conferentie

Only ten years ago *oral history*, with the exception of the United States and a few other countries, was not yet acknowledged as a valuable contribution to historical knowledge. In the last decade the interest in oral history, however, is growing very rapidly among historians and social scientists in many other countries. But not only at universities and research institutes the taperecorder has been discovered as a useful tool for researching and recreating contemporary history. Oral historians can be found among history teachers, community workers and in amateur historical societies as well. And they all feel a strong need for communication with more or less experienced fellow oral historians elsewhere in the world. To meet this demand for international communication international conferences have been organized in Bologna (1976) and Colchester (1979). The following international oral history conference will take place in October 1980 at the University of Amsterdam (The Netherlands). Oral historians from about twenty different countries in Eastern and Western Europe and in the Americas will contribute to this conference by delivering a paper or giving a lecture.

The main themes of the conference in Amsterdam will be: "Life histories and the interpretation of history", "Memory and the interpretation of oral sources" and "Oral history and anthropology". These themes will be introduced by the well-known British oral historian Paul Thomson (University of Essex, Colchester), author of *The voice of the past*. *Oral history*, the Dutch psychia-

trist Jan Bastiaans (Rijksuniversiteit Leyden), known from his work on the concentration camp syndrome, the Belgian anthropologist Jan Vansina (University of Wisconsin, Madison), author of *Oral tradition*, the Italian historian Luisa Passerini (Universita di Torino), and other experts.

In seminar sessions papers on a series of topics, on which oral historians are working, will be discussed. There will be, for example, sessions on women's history, rural history, labour history, the history of minorities, family history, community history, and so on. Different aspects of the methodology of working with oral sources will be dealt with in other seminar sessions. A

special meeting will focus on the problems of collecting and storing oral history material.

The conference will start on Friday 24 October 1980 and close on Sunday 26 October. The conference-fee, to the amount of Hfl. 50,—, includes forwarding in advance of the printed papers to be discussed in the seminar sessions. Full information about the programme, accomodation and other facilities can be obtained from the organizing committee; the address is: International Oral Conference, Historisch Seminarium, Herengracht 286, 1016 BX Amsterdam (The Netherlands). The final date for booking as a conference member is October 1st.

Aankondigingen

Leesportefeuilles met historische tijdschriften

Bij de leesportefeuilles met historische tijdschriften, die onder de auspiciën van de V.G.N. staan, zijn momenteel een beperkt aantal plaatsen open.

Deze portefeuilles bevatten: Historische Zeitschrift, Revue Historique, Past and Present, History, Geschichte in Wissenschaft und Unterricht en eventueel ook nog, als u deel zou nemen aan een portefeuille van een iets uitgebreider opzet, het Journal of Modern History of het tijdschrift Saeculum.

De lektuur van deze tijdschriften houdt u op de hoogte van de ontwikkelingen in uw vak in het buitenland en van de nieuw verschenen literatuur. Zij bevatten artikelen over allerlei onderwerpen, boekbesprekingen en literatuuroverzichten. Bovendien biedt Geschichte in Wissenschaft und Unterricht ook veel informatie over de didaktiek der geschiedenis. De inhoud van tijdschriften als deze is dus uitermate belangrijk om uw vakkennis en didactische kennis op peil te houden.

De deelnemers aan de portefeuilles zijn ingedeeld in vijf groepen, ieder met maximaal tien lezers. Afgezien van de beide zomermaanden gaat er als regel eenmaal per maand een portefeuille uit naar elk van de groepen. Zo'n map bevat drie tijdschriften. De leestijd is maximaal drie weken per deelnemer. Ook de laatste lezer kan de tijdschriften dus binnen een jaar na verschijning ontvangen.

De deelnemerskosten zijn f 47.50 voor de gewone en f 50,— voor de iets uitgebreider portefeuilles per jaar. Dat is minder dan bv. een abonnement op het Tijdschrift voor Geschiedenis. Voor dit bedrag leest u vijf tot zes buitenlandse tijdschriften per jaar. Eerlijkheidshalve moet ik er bij vermelden, dat de kosten van doorzending naar de volgende lezer ook nog voor uw rekening komen. Daarvoor moet u f 4,50 of f 5,50 per map rekenen. Het zal duidelijk zijn, dat alle kosten, verbonden aan het abonnement op de portefeuilles, als verwerkingskosten kunnen gelden voor de inkomstenbelasting.

Als u mee wilt doen, of daarover denkt maar eerst nog nadere informatie wenst, kunt u mij schrijven of bellen. Maar geef u alleen op als u weet dat u het op kunt brengen, de mappen steeds op tijd door te sturen. Wie hierin slordig is, veroorzaakt

vertragingen en opstoppen en plaagt zijn medelezers en de organisator.

Dr. J. Swart
Lindelaan 40
9404 KS Assen
05920-14591

"Het lijkt lang geleden"

In Apeldoorn stelde de werkgroep 5 mei 1980 een boekje samen onder de titel "Het lijkt lang geleden", speciaal bestemd voor klas 4, 5 en 6 van de lagere school.

De titel geeft aan, dat het gaat om dingen, die ook in onze tijd (elders in de wereld) voorkomen. Een "Opa" vertelt hoe hij reageert op berichten over onmenselijke behandelingen in Argentinië, Rusland en andere landen onder invloed van wat hij zelf beleefd heeft in de jaren 1940-1945.

Het bijzondere van het boekje is de poging om de geschiedenis niet alleen internationaal en nationaal, maar vooral ook regionaal te doen herleven. Na de algemene paragraaf (over de volgorde valt te twisten) "Joden niet gewenst" komt de brand in de synagoge van Apeldoorn en het verhaal van Bennie, bewoner van het internaat van zwakbegaafde Joodse kinderen "Het Apeldoornse Bos". Helaas is deze regionale lijn maar zeer beperkt uitgewerkt in het illustratiemateriaal en ontbreekt — m.i. zeer ten onrechte — een afbeelding van een plaatselijk oorlogsmonument.

Aan het boekje zijn toegevoegd een woordenlijst en een aantal vragen en opdrachten. Het is voor f 2,50 verkrijgbaar in museum Marialust — Verzetstrijderspark 10 — 7316 CM Apeldoorn — tel. 055-21629. Een initiatief, dat elders navolging verdient.

De regeringsperiode van Juliana: 1948-1980

Het Nederlands Instituut voor Audiovisuele Media (NIAM — Postbus 63426 — 2502 JK 's-Gravenhage — tel. 070-600924) stelde met medewerking van Gerard Hebben (SLO) een diageeluidsband samen over de regeringsperiode van Juliana.

Vierenveertig dia's, een geluidscassette met veel authentiek materiaal en een handleiding. Afgestemd op de hoogste klas-

sen van de basisschool, maar ook bruikbaar in het voortgezet onderwijs. De kosten zijn — exclusief verzending — f 52,50. We hopen op deze diagekluisband terug te komen in de rubriek recensies van "Kleio".

Kinderboeken: keuzelijsten ridders/tweede wereldoorlog

In de serie "Keuzelijsten" van de Nederlandse Bibliotheek- en Lectorcentrale, uitgegeven onder verantwoordelijkheid van

de Dienst "Boek en Jeugd" verschenen respectievelijk lijsten over ridders en over de tweede wereldoorlog.

In alfabetische volgorde (auteursnaam) worden zowel informatieve als verhalende boeken opgesomd. Ieder boek wordt kort beschreven en bij ieder boek staat een leeftijdsvermelding. De lijsten zijn aan te vragen bij de N.B.L.C. — Taco Scheltemastraat 5 — Den Haag — tel. 070-264351.

C.G.v.d.K.

Recensies

Jacq Engels: *Zestig jaar socialistische beweging*. v. Gennep, Amsterdam, 1979 prijs f 34,50 ISBN 9060123514

Vele memoires zijn er de laatste tijd in vertaling op de Nederlandse markt gebracht. Zonder enige aanspraak op volledigheid te maken, noem ik: Kropotkin en Emma Goldman. Op zich valt dus het verschijnen van het boek van Engels — onder redactie van het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis — toe te juichen. Wat onderscheidt nu zijn werk van dat van genoemde twee rev. auteurs?

Ten eerste, het specifiek Nederlandse karakter en het nagenoeg ontbreken van het internationale kader. Ten tweede, het ontbreken van persoonlijke, niet-politieke ervaringen. Juist het vermelden van op zich vrij onbelangrijke gebeurtenissen in de privésfeer vormen het zout in de politieke pap bij dit soort autobiografische boeken. Ze voegen er a.h.w. een dimensie aan toe. Hoe verliep nu het politieke leven van J. Engels?

Vlak voor de Eerste Wereldoorlog werd hij o.a. door de invloed van de Rode Dinsdagen, lid van de S.D.A.P. De onmacht van het socialisme in augustus 1914 leidde tot een langzame radicalisatie onder een deel van de jongeren. Engels werd lid van de C.P.H. Terugblikkend stelt hij dat hij dat niet deed uit sympathie voor de partij op zichzelf maar om de geestdrift die de Russ. Revolutie bij hem gewekt had (blz. 27). Samen met Sneevliet brak hij aan het einde van de jaren twintig met de C.P.H. en werd in 1929 lid van een nieuwe partij: de R.S.P. Vooral de gedachte om het N.A.S. het plein te laten zijn, waarop alle linkse partijen en groepen zouden kunnen uitmonden en waarop zij zouden kunnen samenwerken, sprak hem aan.

Aangezien Engels t.a.v. het kritieke punt en het gebruiken van geweld om een soc. maatschappij te realiseren, een andere, meer pacifistische visie had als Sneevliet, leidde dit tot een breuk. Het religieus socialisme van "Tijd en Taak" en de sfeer van de Woodbrokers in Bentveld trokken hem meer: hij werd weer lid van de S.D.A.P.

Na de oorlog vond hij via de P.v.d.A. en de Derde Weg in de jaren vijftig de weg naar de P.S.P. om daarin voor vrede en socialisme te werken.

Het boek vertoont in zijn totaliteit een soort innerlijke onrust. M.a.w. Engels is te veel een zwerver, een zoeker in de periferie van links Nederlands en holt te zeer van de ene organisatie naar de andere. De lezer wordt uiteindelijk doodmoe van de lange mars door de partijen, verenigingen, werklozencomités e.d.

Mede door de nogal forse prijs verdient opname in een schoolbibliotheek geen aanbeveling.

F.R. Kat

Sir Winston Churchill *"De tweede wereldoorlog"*, I Van oorlog tot oorlog 1919-1939; II De schemeroorlog september

1939-mei 1940; III Frankrijks val mei-augustus 1940; Amsterdam/Brussel 1979, Elsevier, tesamen 917 blz.

In deze drie delen geeft Churchill zijn visie op het ontstaan en het verloop van de tweede wereldoorlog tot en met de val van Frankrijk.

In het eerste deel wordt op goede wijze een overzicht gegeven van het interbellaire tijdvak voor zover dit tenminste verband houdt met het uitbreken van de wereldoorlog van 1939. De auteur oefent kritiek uit op de behandeling van het overwonnen Duitsland, vooral op financieel gebied, door de overwinnaars. Z.i. had het de voorkeur verdiend om van het Rijk een monarchie onder een kleinzoon van Willem II te maken, omdat dit bij de monarchale Duitsers beter was aangeslagen. Fa-taal noemt hij de opdeling van Oostenrijk-Hongarije volgens "races", zoals in de Engelse uitgave staat vertaald als rassen, bedoeld wordt hier: nationaliteiten. De druk op Japan wordt door hem eveneens bekritiseerd en tenslotte wijst hij op het betreurenswaardige van de zwakke regeringen in Frankrijk en de afzonderingspolitiek der Verenigde Staten. Dit alles werd nog moeilijker door de problemen van het opkomend communisme, fascisme en nationaal-socialisme. Waar was de man, die al deze vraagstukken op een goede manier had kunnen oplossen? In Engeland was het uiteenvallen van de partijen ook een fout. Hij noemt in dit verband het uiteen gaan van hemzelf en Baldwin, die volgens de schrijver te weinig waarde hechtte aan het handhaven van het Empire, speciaal met betrekking tot de nationalistische bewegingen in India.

Het spreekt vanzelf, dat de ontwikkeling van Duitsland centraal staat. Het is jammer, dat nagenoeg onvermeld blijven de uitgevaardigde uitzonderingswetten tussen de Weimarrepubliek en de brand in de Rijksdag, die toch zulke fatale gevolgen had.

De Abessijnse kwestie wordt niet opgelost door het afkondigen van de oliesankties. Algemeen waren de regeringen er op uit de vrede te handhaven. Wanneer Baldwin de verkiezingen wint meent Churchill te moeten schrijven: "Zo zag een rampzaliger regering dan onze geschiedenis ooit gekend had zich voor al haar fouten en tekortkomingen met de bijval van het volk beloofd" (pag. 169). Er was geen plaats voor Churchill in die regering, maar verklaart hij naderhand had ik daarvan geen spijt.

Tegen de invoering van de dienstplicht in Duitsland, de bezetting van het Rijnland, de Anschluss, de Tsjechische crisis wordt niet opgetreden en dan komt op 17 maart 1939 (er staat abusievelijk 1936) Chamberlains redevoering in Birmingham, die een volledige ommezwaai te zien geeft en uitloopt op een garantie aan Polen. Churchill oordeelt op pag. 325: "Men moet de geschiedenis, die naar men ons vertelt in hoofdzaak het relaas is van de misdaden, dwaasheden en jammerlijkheden van het mensdom, tot in de verste uithoeken doorkruisen om een parallel te vinden van deze plotselinge volledige omverwerping van een politiek, welke er vijf of zes jaar op uit ge-

weest was een bezadigde, kalmerende verzoening te bereiken, en van de wijze waarop zij bijna van de ene dag op de andere overging in de bereidheid een kennelijk onmiddellijk dreigende oorlog onder veel ongunstiger voorwaarden en op de grootst mogelijke schaal te aanvaarden".

Het is eigenaardig, dat de laatste dagen vóór het uitbreken van de oorlog niet worden behandeld.

In het tweede deel wordt de schemeroorlog beschreven. Naast de zee-oorlog is de nadruk gelegd op de strijd in Noorwegen. Churchill geeft dan meer als pure memoires, want uit alles blijkt, dat hij bij het schrijven van dit boek ook gebruikt heeft gemaakt van Duitse publikaties, speciaal van documenten, waardoor hij de gelegenheid kreeg de gebeurtenissen in breder verband te beschrijven.

Op pag. 574 staat, dat in de geschiedenis van Noorwegen alleen van belang was geweest de afscheiding van Denemarken, maar dan vergeet de auteur melding te maken van de op vreedzame wijze bereikte scheiding tussen Noorwegen en Zweden.

In het derde deel staat de strijd in het Westen centraal. Opvallend is, dat over de gebeurtenissen in ons land weinig of niets wordt gezegd. Overigens is de verdere beschrijving van deze worsteling goed, ook met betrekking tot de houding van Engeland tegenover de gebeurtenissen in Frankrijk. Churchill kon hier putten uit eigen ervaring, want hij was benoemd tot premier. In dit deel valt op hoe meesterlijk de officiële documenten door de schrijver in de tekst zijn ingepast.

Het boek is, zoals ook van deze schrijver verwacht mocht worden, uitstekend leesbaar en de Nederlandse vertaling door F.B. Bakels heeft hieraan geen schade gedaan. Slechts een enkele maal stoorden mij bepaalde uitdrukkingen, bijvoorbeeld het verschillende malen gebruikte "meesterschap in de lucht", maar het geheel laat zich prettig lezen.

De illustraties en de verschillende kaartjes zijn goed gekozen, waarbij moet worden opgemerkt, dat ook gebruik gemaakt is van Duitse foto's.

Wie zou nog aan de bruikbaarheid van dit monumentale werk willen twijfelen? Het verdient zeker een plaats in de bibliotheek van de school.

Het eerste deel is voor de geïnteresseerde leerlingen goed bruikbaar hetgeen ook geldt voor het derde deel. In beide stukken zijn ook verschillende gedeelten te vinden, die zich voor discussie lenen of die mogelijkheden bieden om aan de hand van andere geschriften kritisch te worden behandeld. Het tweede deel kan voor sommigen te technisch zijn, maar dit geldt niet voor de tweede helft, waarin de gebeurtenissen in Noorwegen uit de doeken worden gedaan.

Dr. J. Verseput

"Dagelijkse aantekeninghe van Vincent Laurensz van der Vinne", ingeleid en bewerkt door Bert Sliggers jr. Fibula-van Dishoeck, Haarlem, 1979, f. 37.50.

Van 1652 tot 1655 maakte de Haarlemse schilder Vincent Laurensz van der Vinne een reis door Duitsland, Zwitserland en Frankrijk en hij tekende dagelijks aan wat hem trof op zijn reis. Thuis gekomen, schreef hij zijn relaas over, vulde het aan met gegevens uit verschillende kronieken en voegde bij zijn eigen tekeningen en schetsen ook afbeeldingen van Merian en andere beroemdheden. Deze laatste versie is nu voor het eerst in zijn geheel gedrukt, al eerder werden gedeeltes over Zwitserland en over de stad Keulen gepubliceerd.

Van der Vinne was een zeer veelzijdig man: hij schilderde van alles, landschappen, interieurs, hij schreef veel voor de Haarlemse rederijderskamers en hij maakte gelegenheidsgedichten en berijmde kunstbeschuwingen.

Alles wat hem op zijn reis interessant voorkwam, beschreef hij en verlevendigde zijn verslag met veel schetsen. Wat interes-

seerde van der Vinne? Allereerst het aanzien der steden: ruime of nauwe straten, schoon of vuil. Ook had hij een open oog voor landschappen en al beschrijft hij nog niet zoals later een romanticus zou doen, men merkt het aan zijn degelijke en uitvoerige opsommingen: "maar men siet int klimmen en dalen de vreemste lantschappen van bosschen, rotsen, meren, revieren, beeken en verschieten, die 'toogh soude konnen bedencken'".

Telkens weer komt hij de verschrikkelijke gevolgen van de Dertigjarige Oorlog tegen, heel veel is verwoest en overal is men druk bezig met opbouwen. In Mannheim "woonden de luijden in hutten van stroo en plancken, oock veel die soo lang dolven tot sij een verwulf van een kelder vonden daer sij een gat in bonsden en tot haer woonplaats verkooren, 'twelck deerlijck om te sien was . . ." Hij beschrijft welke godsdiensten er in de steden beleden worden, in Keulen mochten de Joden niet in de stad komen en in Worms woonden zij in één straat "sluytend met twee poorten". Hij vertelt wat hij eet, wat het kost, hij maakt een bergtocht en beschrijft een nevelmeer boven Heidelberg. Bij vreemde verhalen of anecdotes onthoudt hij zich van commentaar, maar wanneer hij kunstwerken beschrijft, vooral schilderijen, is hij niet karig met zijn lof: "onuytsprekelijk fraey" was "de gracelijckheyt der engelen die met aardighe verkortinghe op haer vleugelen natuurlijk schijnen te sweeven". Dan spreekt de kenner en de kunstenaar.

Reizen was niet ongevaarlijk: hij had enkele onprettige ontmoetingen met rondzwervende soldaten of met opstandige Zwitserse boeren. Dat gebeurde in Zwitserland op weg naar Bern, waar van der Vinne en zijn reismakkers gevangen genomen werden en ternauwernood de strop ontliepen. Hij vertelt over de aardverschuiving van Plurs, over de enorme schatten die de Zwitsers buit maakten op het verslagen leger van Karel de Stoute en "van het Zwitserse volk spreekt een groot gedeelte de Duytse, een ander gedeelte de Franse en een derde de Italijne spraek maer alles op een ruwe en grove manier". Van der Vinne is een typisch humanist, is goed thuis in de antieke geschiedenis, en bij een schets van een vrouw met een enorme krop schrijft hij "twelck soo men seght meest komt van 't water drincken".

In Frankrijk heeft hij last met de taal, maar Parijs is mooi "met zijn tuyn de Tellerie genoemt" . . . "en het onwinlijck gebouw, genaemt de Bastille".

Wat zijn tekeneingen betreft: het valt soms op dat van der Vinne raak en vlot gezichten en bovenlichamen tekent maar dat benen en voeten er wat vreemd onder aan geplakt zijn, al klinkt het oneerbiedig. Want er zijn prachtige schetsen bij die in hun snelheid aan van der Vinnes leermeester Frans Hals herinneren. En nog mooier dan de figuurschetsen zijn de landschappen en stadsgezichten.

Over het boek zelf: er is een uitgebreid literatuuroverzicht met talloze noten, een topografisch register, duidelijke kaarten zijn bijgevoegd. Een vlotte inleiding bereidt de lezer goed voor op het eigenlijke reisjournaal dat goed leesbaar is door verklaringen en vertalingen.

Voor schoolbibliotheken lijkt het mij niet geschikt, daar het onderwerp te gespecialiseerd is.

Maar het boek is mooi uitgegeven, prettig van druk, zeer verzorgd. En het is zo'n aardig mens door wiens zeventiende eeuwse ogen wij mogen meekijken. Jammer genoeg is het niet mogelijk malkander toe te drinken, toe te "avoesen"!

M. van Dorp.

Curtis Cate: *Berlijn 1961*. Uitg. Elsevier, Amsterdam. 1979. Prijs f. 39,50.

Handig mengt de auteur in dit boek twee ingrediënten tot een boeiend, maar soms ook irriterend verslag over de Berlijnse

crisis in de zomer van 1961. Naast een behandeling van de officiële reacties op de Oostduitse maatregel van 13 augustus worden ook vele persoonlijke lotgevallen beschreven van mensen die vóór en na de fatale zondag naar West-Berlijn wisten te ontkomen. Duidelijk laat Cate uitkomen dat in Londen, Parijs en Washington de Oostduitse aktie als een verrassing kwam. Ze werd echter gezien als een primair defensieve maatregel, die in ieder geval geen aantasting betekende van de geallieerde toegangsrechten tot Berlijn. Krachtige tegenmaatregelen waren derhalve ongewenst. Te meer, daar de angst bestond dat zo'n stellingname zou leiden tot een nieuwe volksopstand in Oost-Berlijn met dezelfde voorspelbare droeve afloop als in juni 1953. Wél begreep men dat men iets moest doen om het moreel van de Berlijners op te vijzelen. Het sturen van een "Chamberlainparapluie" aan president Kennedy door Bonner studenten sprak, wat dat betreft, duidelijke taal. Veel verder dan vlagvertoon, in de vorm van een bliksembezoek van de zeer informele vice-president Johnson — meer geïnteresseerd in doing some shopping dan in de ingewikkelde Berlijnse problematiek — én het sturen van generaal Lucius Clay, de luchtbrugheid van 1948, wensten de Amerikanen niet te gaan. De voornaamste kritiek op dit boek is dat nergens diepgaand ingegaan wordt op de speciale politieke en juridische status van Berlijn. Anders gezegd, 1961 komt in de lucht te hangen en wordt niet gekoppeld aan de zonen- en sectorenproblematiek van het naoorlogse Duitsland.

Potentiële kopers van dit boek dienen, alvorens tot aanschaf over te gaan, even te kijken of de bladzijden 321 t/m 324 niet dubbel aanwezig zijn, zoals in mijn exemplaar het geval was. Resumerend, een vlot geschreven, voornamelijk journalistiek werk, waarin node een register wordt gemist. Of eindexamenleerlingen veel nieuws in dit boek zullen ontdekken, waag ik te betwijfelen.

F.R. Kat

Stephen Clissold, *De Barbarijse slaven*. Haarlem: Fibula-Van Dishoeck, 1979, 144 p., prijs f 26,50 (ISBN 90.228.3869.2)

Het woord "slavernij" is ten onzent min of meer onlosmakelijk verbonden met de geschiedenis van Amerika. Slaven waren zwarte Afrikanen, die tegen hun wil op de plantages in de Nieuwe Wereld te werk werden gesteld. Toch zou het verkeer zijn de slavernij als instituut geheel met het Amerikaanse plantagesysteem te vereenzelvigen. De Europeanen werden bij hun expansie overzee ook met andere vormen van slavernij geconfronteerd in Azië en Afrika. Trouwens, ook de Oude Wereld zelf en met name het Iberisch schiereiland en de eilanden in de Middellandse zee kenden tot ver in de nieuwe tijd allerlei vormen van slavernij.

De kruistochten en de herovering van Spanje en Portugal op de Arabieren zorgden ervoor, dat het slavensysteem in het westelijke deel van de Middellandse zee van steeds nieuwe krijgsgevangenen werd voorzien. Op den duur nam het aantal Moorse slaven in Spanje en Portugal af; voor de Amerikaanse koloniën werden slaven uit tropisch Afrika gehaald. Aan de overzijde van de Middellandse zee daarentegen zagen de Arabieren hun slavenaanvoer uit tropisch Afrika juist afnemen; mede daarom bleven krijgsgevangenen gemaakte, christelijke Europeanen tot na de Napoleontische oorlogen als slaven een belangrijk bestanddeel uitmaken van de sociale structuur van de Maghreb.

Het is jammer, dat de auteur van dit boek niet meedeelt, hoe belangrijk de Europese slaven voor de economie van Noord-Afrika waren. Hij vertelt op boeiende wijze van de talloze Arabische "raids" op delen van Spanje en Italië, waar soms de bevolking van hele dorpen gevankelijk naar Algiers, Tunis of Tripolis werd meegevoerd. De Fransen, Engelsen, Nederlanders en Skandinaviërs kenden de Noordafrikaanse Arabieren

als gevaarlijke zeerovers, die talloze scheepsbemanningen tot slaaf maakten. Het is opvallend, dat de Europese zeemogendheden niet bij machte waren de "Barbarijse" staten beter onder controle te krijgen. Van een gemeenschappelijk optreden was geen sprake en de Arabische despoten slaagden er telkens in de Europese mogendheden tegen elkaar uit te spelen.

Maar ook het staatkundig-diplomatieke aspect komt in dit boek niet goed uit de verf. De rommelige indeling zorgt ervoor, dat de schrijver de hiervoor genoemde vragen naar de economische en politieke achtergrond van de Noordafrikaanse Christenslavernij ontwijkt. De eerste drie hoofdstukken zijn chronologisch geordend (I "In knechtschap", II "Moren en Christenen" en III "De opkomst van de Barbarijse staten"). Daarna echter kiest de auteur voor slechts één aspect van zijn onderwerp: het dagelijks leven van de Christenslaven en ... een aantal spannende ontsnappingen. Veel aandacht schenkt Clissold ook aan die slaven, die Moslem werden in de hoop hun positie te verbeteren (IV "Zeerovers en gevangenen", V "Het leven in de bagno's", VI "Ontsnappingen", VII "Renegaten").

In de volgende twee hoofdstukken beschrijft de auteur het mechanisme, dat in Zuid- en West-Europa was opgezet, om de gevangen genomen zeelieden los te kopen. Een aantal orden uit de Rooms-Katholieke kerk hadden zich hierin gespecialiseerd. De situatie in Engeland blijft onduidelijk: af en toe werd er door het parlement of de koning een inzamelingsaktie gehouden voor de gevangen Engelsen. Aan het eind van de 18de eeuw elde de jonge Amerikaanse regering de losgelden zelfs direkt uit de staatskas (VIII "Losgelden", IV "De Engelse slaven").

Op het Wener congres lukte het Engeland tenslotte voldoende steun te verwerven voor een gezamenlijk optreden: Algiers werd in 1816 door een Engels-Nederlandse vloot gebombardeerd; de Christenslaven werden daarna vrijgelaten. Aan de Barbarijse zeeroverspraktijken kwam een einde na de Franse inlijving van Algiers in 1830 (X "Van Zeerovers tot Kolonisatoren").

"De Barbarijse slaven" van Stephen Clissold is een teleurstellend boek. Wie wil weten, waarom de slavernij van Christelijke slaven in Noord-Afrika "een wezenlijke, zij het anachronistische pijler van (de) nog altijd primitieve economieën (bleef)" (p. 129), krijgt geen antwoord. Om hoeveel slaven ging het überhaupt? Daarover slechts een paar getallen — verspreid over vele hoofdstukken. Aan de andere kant is het boek evenmin erg geschikt om als vlot leesboek de leerlingen in ieder geval een avonturenrijke introductie tot dit onderwerp te geven; de tekst bevat te veel Arabische woorden en een glossarium ontbreekt.

P.C. Emmer.

A.P. van Goudoever (ed.), *Romanian History 1848-1918*. Essays from the First Dutch-Romanian Colloquium of Historians Utrecht 1977. Historische Studies XXXVI, Wolters-Noordhoff, Groningen 1979. f 35,—.

De meeste lezers van *Kleio* zullen net als deze recensent slechts een vage notie hebben van de geschiedenis van Roemenië. Het bovenstaande boek is niet bedoeld voor een snelle of grondige oriëntatie daarin¹, maar het verschijnen daarvan is een unieke gebeurtenis die ook in dit blad niet onvermeld mag blijven. Roemenië is door zijn zelfstandige buitenlandse politiek het *enfant terrible* van het Oostblok. Een vrije meningsuitwisseling tussen Oost en West over het verleden behoort echter niet tot de vanzelfsprekendheden, hoe zeer Roemenië ook hecht aan goede betrekkingen met het niet-communistische deel van de wereld. Het land wordt nog steeds op Stalinistische wijze geregeerd en dat wil zeggen dat de geschiedschrijving in alle opzichten ondergeschikt is aan de belangen van het regime van Ceaucescu. Het is daarom een lofwaardig

initiatief geweest van de Utrechtse historici Dittrich en Van Goudoever om contacten te leggen met Roemeense historici en te onderzoeken welke mogelijkheden er bestonden voor een vruchtbare samenwerking. Dit resulteerde in een conferentie op het Instituut voor Geschiedenis van de Utrechtse rijksuniversiteit in de herfst van 1977 waarop vier Nederlandse en vier Roemeense historici het woord voerden.

De Roemeense bijdragen waren uiteraard uit politiek oogpunt gezien het meest interessant, maar ook het moeilijkst op hun waarde te schatten. De enige Roemeen die zonder enige plankenkoorts het Nederlandse podium betrad was A. Petric, die een verhaal hield dat voornamelijk gevuld was met ideologische gemeenplaatsen, hetgeen op het overwegend Nederlandse publiek een bijna komische indruk maakte. Zijn bijdrage is door Van Goudoever niet in de bundel opgenomen. De betrekkelijk korte lezingen van Al. Zub over "Die Freiheits-idee zur Zeit der rumänischen Wiedererhebung" en van P. Teodor over "The Balkan Crisis and Political Life in Transsylvania" waren vrij van communistische retoriek, maar behandelden wel nadrukkelijk nationalistisch getinte onderwerpen. Boeiender was het daarom om het betoog te volgen van Sorin Alexandrescu over de Roemeense vrijheidsoorlog van 1877. Hij analyseerde de weerslag die deze oorlog heeft gevonden in de Roemeense publicistiek uit deze periode en besteedde daarbij vooral aandacht aan de toenmalige tegenstanders van de pro-Russische koers in Roemenië. Deze schrijvers wezen destijds hun landgenoten op het grote aantal slachtoffers van de bloedige oorlog en op de grove wijze waarop de Roemen later bij de vredesonderhandelingen door hun Russische bondgenoot zijn bedrogen. Van het door sovjethistorici nog steeds gepropageerde sprookje van Ruslands onbaatzuchtige houding bij de bevrijding van de Balkanvolken als van de romantische heroiek van de Roemeense vrijheidstrijd bleef in zijn lezing weinig heel.

Van de Nederlanders hield Boogman een speciaal voor de Roemenen bestemde verhandeling over de buitenlandse politiek van 19de eeuw Nederland. Een beschouwing die juist door zijn generaliserende strekking ook voor de Nederlandse lezer belangwekkend is. Dat geldt ook voor de overige Nederlandse bijdragen waarin de Roemeense geschiedenis steeds vanuit een internationaal perspectief werd belicht. Roobol gaf een overzicht van de politiek van de grote mogendheden ten opzichte van Roemenië in 1876-77. Hij toonde aan dat in de bestaande Westerse literatuur nauwelijks een antwoord gegeven kan worden op de vele problemen waarvoor dit ingewikkelde stuk verleden ons plaatst. Dittrich en Van Goudoever hebben daarentegen voornamelijk gebruik gemaakt van primaire historische bronnen. Zij waren daardoor in staat om een oorspronkelijke visie te geven op de Roemeense politiek van Bismarck op het einde van de jaren zestig en de merkwuurlijke positie van de Roemeense socialist Racovski in de internationale arbeidersbeweging tijdens de Eerste Wereldoorlog.

Terwijl de resultaten van ontmoetingen van historici uit Oost en West vaak teleurstellend zijn, kan dit eerste colloquium van Nederlanders en Roemenen zonder meer een succes worden genoemd. Dat is niet in de laatste plaats te danken aan de nauwgezetheid waarmee Van Goudoever de publicatie van de lezingen heeft verzorgd. Deze zijn daardoor niet alleen beschikbaar geworden voor een internationaal publiek, maar dank zij samenvattingen in de Roemeense taal ook voor alle Roemenen. We kunnen alleen maar hopen dat Dittrich en Van Goudoever in de toekomst de banden tussen Roemeense en Nederlandse historici zullen kunnen verstevigen en daarbij niet gehinderd worden door zich thans aftekenende tendenzen in de internationale politiek.

I. Voor een handig overzicht raadplege men bijv. Manfred Huber, *Grundzüge der Geschichte Rumäniens*. Wissenschaftlich Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973.

B. Naarden

M. van Amerongen — *De ongelooflijke geschiedenis van het krijgsgevangenkamp "Prins Bernhard"* — Alphen a.d. Rijn (A.W. Sijthoff) (ISBN 90.218.2492.2) — 72 pag. — f 10,00

Dit boekje, samengesteld door "Vrij Nederland"-redacteur Martin van Amerongen, draagt niet voor niets de titel "de ongelooflijke geschiedenis". Naast "ongelooflijk" noemt Van Amerongen het verhaal in de inleiding ook nog "ernstig" en "komisch". Om welke geschiedenis gaat het? Welk krijgsgevangenkamp droeg de naam van prins Bernhard?

Daarvoor moeten we terug naar het jaar 1944. Plaats van handeling het Sallandse dorpje Heeten (gemeente Raalte) en omgeving. Ondanks Duitse en Duitsgezinde concentraties, zoals de V-1-lanceerbasis Schoonheeten en het politie-opleidingskamp Schalkhaar, de S.D.-hoofdkwartieren in de verschillende dorpjes (veelal in de woning van de verdreven geestelijke!) en veel landwachters, was het gebied rond Raalte een geliefd oord voor onderduikers, vooral uit Arnhem.

In 1944 werd in dit gebied een officieel kamp ingericht, waarin Duitsers, Oostenrijkers en Italianen — deserteurs en gevangenen — opgeborgen werden. Een compleet kamp met een commandant, een ondercommandant, een instructeur-fouragemeester en een geestelijk verzorger, een geüniformeerde bewakingsdienst van 33 man, een kampreglement en een vaste dagindeling met drie appels. Op 2 september 1944 werd de staf geïnstalleerd, het roodwit-blauw wapperde, het Wilhelmus werd gezongen: een klein stuk Nederland was op de Duitsers "veroverd".

Men leefde in spanning van "Arnhem". Duitsers deserteerden en klopten aan bij de ondergrondse. Ook zo maar passerende Duitsers waren een gevaar voor de grote onderduikersconcentratie. En zo ontstond het plan om een kamp te stichten, waar deze vijanden tijdelijk gevangen gehouden konden worden. Daarnaast diende het kamp als doorgangshuis voor onderduikers en neergeschoten piloten, als opleidingscentrum voor Twentse K.P.-ers en als wapen- en munitiedepot. Het kamp was gevestigd op een afgelegen boerderij en kon draaien dank zij een overval op het gemeentehuis van Raalte buitgemaakte gelden en bonnen.

De leiding van het kamp berustte volledig bij onderduikers, jongens van 21 tot 25 jaar oud. Een onderofficier van het Nederlandse leger, die in 1940 aan de Grebbelinie gevochten had, Jef van Rheden, was de commandant.

Naar schatting verbleven er zo'n 16 à 30 gevangenen in het kamp. Maar niet voor lang. Vooral na het Duitse optreden in Putten werd de houding van de bevolking vijandiger ten opzichte van de kampleiding en toen in december 1944 de Gestapo huiszoeking deed in een nabijgelegen boerderij werd besloten het kamp te ontmantelen. Een deel van de gevangenen werd als onderduiker ondergebracht, een ander deel verhuisde naar een villa in De Luttenberg. De S.D. deed hier een inval en nam alle aanwezigen gevangen. Heel bijzonder is wel, dat geen van de gevangengenomenen iets losgelaten heeft over het kamp "Prins Bernhard" of over de kampleiding. Alle Nederlandse betrokkenen gingen vrijuit en overleefden de oorlog. Deze bijzondere geschiedenis heeft begrijpelijkerwijs nauwelijks schriftelijke sporen nagelaten: noch bij het RIOD, noch in het gemeente-archief van Raalte. Het kamparchief is destijds verbrand. Resteren slechts de nog levenden en een memorandum over het kamp, dat de commandant voor zijn superieuren opstelde en dat zich bevindt in het archief van de sectie Krijgsgeschiedenis en Ceremonieel te 's-Gravenhage.

Van Amerongen maakte aan de hand van dit memorandum en op grond van gesprekken met nog levende deelnemers van destijds een boeiend boekje, zowaar voorzien van een aantal foto's uit de jaren '44 en '45.

Hoewel dit boekje natuurlijk maar een heel klein aspect van de oorlog aan de orde stelt, wordt het toch aanbevolen voor de schoolbibliotheek. Het geeft een beeld van onderduiken, van verzet en van naar avonturendrang neigend verlangen om iets te doen voor de "goede zaak". Maar bovenal geeft het een beeld van hoe merkwaardig in die tijd de grenzen lagen tussen wat wel en wat niet kon.

Cees van der Kooij

M.H. Huizinga — *Maple Leaf Up. De Canadese opmars in Noord-Nederland — april 1945*. Groningen (J. Niemeijer) — 196 pag. — f 45,00.

Amateur-historicus M.H. Huizinga, zelf in 1945 in Groningen door de Canadesen bevrijd, stelde een boek samen over de Canadese opmars in Noord-Nederland. Hij nam op zich om uit te zoeken "... welke Canadezen ons bevrijdden, wie ze waren, waar ze vandaan kwamen en hoe en in welke eenheden ze waren ingedeeld. Ook het gehele arsenaal aan materiaal wat ze meebrachten en nodig hadden is een studie waard". Zijn vele naspeuringen resulteerden in een boek, dat een eerbetoon wil zijn voor die vreemde soldaten, die alles op het spel zetten om Oost- en Noord-Nederland te bevrijden.

Zeer gedetailleerd beschrijft Huizinga de Canadese opmars door Drenthe, Groningen en Friesland: "operation Plunder". Verreweg de meeste pagina's zijn gereserveerd voor Groningen; begrijpelijk, want daar stuitten de bevrijders vooral rond de stad Groningen en de vestiging Delfzijl op de grootste Duitse tegenstand. Men vindt gegevens over de opmarsroutes, over de hindernissen onderweg, zoals bijvoorbeeld opgeblazen bruggen en over de tegenstand van de vijand. Van dag tot dag volgt men zo de opmars van de bevrijders. Via kaartjes kan men de troepen volgen in Drenthe en Friesland; een dergelijk kaartje ontbreekt helaas voor Groningen.

Gelet op het uitgangspunt van de schrijver is het helaas wel een eenzijdig boek geworden over de bevrijding van Noord-Nederland. De tegenpartij komt nauwelijks in beeld: waarom werden bepaalde plaatsen, zoals bijvoorbeeld Assen, zonder slag of stoot door de Duitsers verlaten en andere, zoals Groningen en Delfzijl, sterk verdedigd? Was er nog sprake van georganiseerd verzet van Duitse kant? Op deze en dergelijke vragen geeft het boek geen antwoord.

Zoekt men voor de schoolbibliotheek een boek met de nadruk op de militair-strategische kant van de bevrijding van Noord-Nederland, dan schaffe men zich dit boek aan. Het bevat zeer veel uniek fotomateriaal dat o.a. onlangs ook gebruikt is voor de samenstelling van een programma over de Canadese opmars door de redactie van het NOS-TV-programma "Van gewest tot gewest".

Cees van der Kooij

H.K. Ulrich en A.L. Verhoog — *Bevrijding*

Uitgave: Stichting Comité Nationale Viering Bevrijding 1980 — Van Stolkweg 10 — 2585 JP 's-Gravenhage — 16 pag. — gratis verspreid.

Jaarlijks verschijnen er speciaal voor de opgroeiende jeugd altijd wel een paar gelegenheden uitgaven ter herdenking van de tweede wereldoorlog. Vaak zijn het eenmalige uitgaven, soms blijken het blijvertjes in een uitgeverijfonds, zoals bijvoorbeeld het boekje van de huidige directeur van het Rijksinstituut voor Oorlogsdocumentatie A.H. Paape "Wij en de vrijheid", dat dit jaar de elfde druk beleefde!

Onze collega's Ulrich en Verhoog stelden voor de Stichting

Comité Nationale Viering Bevrijding 1980 opnieuw zo'n gelegenheidsgeschriftje samen. Of ze daar goed aan gedaan hebben, valt zeer te betwijfelen. In zestien pagina's de internationale voorgeschiedenis van de tweede wereldoorlog, plus de hele ontwikkeling in Nederland, plus nog het nodige aan illustratiemateriaal: een onderneming, die haast niet anders dan tot verbalisme en dus tot mislukking kan leiden.

Dit verbalisme-gevaar hebben de auteurs proberen te vermijden door op pagina 5 twee Amsterdamse families, waaronder één Joodse te introduceren. Maar in dit korte bestek gaan deze familieleden voor de lezers niet leven, hoe zou dat ook kunnen. De lezer heeft al gauw door, dat deze figuren niet functioneren als indentificatiefiguren, maar dat ze een functie hebben voor de schrijvers, om daar waar nodig snel van onderwerp of plaats van handeling te kunnen wisselen.

In de tekst ingebouwd zitten enkele authentieke teksten, die ontleend zijn aan bronnenboeken en aan "De jaren '40-'45". Goedgekozen teksten, die goed kunnen dienen voor een discussie.

In een naschrift bepleiten de auteurs om 5 mei te maken tot een "vredesdag".

Het is jammer dat dit boekje niet alleen qua opzet niet uit de verf gekomen is, er zitten ook tekorten in de tekst, waar we er een paar van willen noemen. Waarom mogen we niet weten in welke krant Colijn in mei 1940 zijn aanval plaatste op de vluchtende regering (p. 6), terwijl bij de andere teksten uit kranten steeds wel de naam van de krant vermeld is? Waarom wordt er geen tijdsaanduiding genoemd bij de invoering van de distributie (p. 11)? En wat de proclamatie van koningin Wilhelmina op 10 mei 1940 betreft: de auteurs stellen: "Door de radio klonk de stem van Koningin Wilhelmina: Mijn VOLK ..." (p. 5-6). Ieder jaar draai ik in de les een grammofoonplaat in de klas waarop de nieuwslezer van het A.N.P. op 10 mei 1940 de proclamatie voorleest en blijkens L. de Jong, deel 4 van "Het Koninkrijk ..." (p. 41) is het zo ook gebeurd. Kortom dit boekje is geen aanwinst in de lange rij van herdenkingsboekjes en dat te moeten constateren voor een boekje met zo'n belangwekkende doelstelling is alleen maar jammer.

Cees van der Kooij

"Bezet en bevrijd. Kunstenaars tekenden Den Haag in de jaren 1940-1946"

Tekst: C.H. Slechte

's-Gravenhage — Gemeentearchief — 1980 — 56 pag. — f 7,50

In het kader van de extra-aandacht voor de tweede wereldoorlog in dit herdenkingsjaar 1980 richtte het Haagse gemeentearchief in "Pulchri Studio" een tentoonstelling in over Den Haag in bezettingstijd. Het ging om een selectie uit het bezit aan tekeningen over de oorlogsperiode uit de topografisch-historische atlas van 's-Gravenhage. Ter begeleiding van de tentoonstelling verscheen het boekje "Bezet en Bevrijd".

Dit boekje bevat een inleidende tekst van C.H. Slechte en vervolgens 23 afbeeldingen, die ook op de tentoonstelling aanwezig waren. In het woord vooraf wordt ingegaan op wat er zich in Den Haag heeft afgespeeld in de jaren '40-'45 en welke rol tekenaars vervuld hebben bij het vastleggen van die gebeurtenissen, vaak op plaatsen waar fotografen geen toegang hadden. Ondanks de beknoptheid is de tekst een hele knappe inleiding op de plaatjes, alle thema's, die in de afbeeldingen verwerkt zitten krijgen zo de nodige achtergrondinformatie.

Het boekje heeft betekenis voor een veel groter gebied dan alleen maar Den Haag. De afbeeldingen bevatten natuurlijk specifieke Haagse zaken, zoals de ingrijpende aanleg van de "Atlantik Wall". Maar het merendeel van de afbeeldingen is overal in Nederland in lessituaties bruikbaar door de aanwezigheid van algemene aspecten uit de oorlogsperiode, zoals bijvoorbeeld het vervoer (aapjeskoetsiers, auto's met gasgene-

ratoren), de vorderingen van fietsen en van textiel, Dolle Dinsdag (heel fraai!), de gaarkeuken, de hongertochten, de voedseldropping en de bevrijding. Voor Hagenaars, die bepaalde plaatsen herkennen, prachtig, maar voor niet-Hagenaars, zoals ondergetekende, unieke historische documenten met veel informatie. Vandaar deze poging om grotere bekendheid te geven aan deze bijzondere Haagse collectie.

Dia's van deze platen zijn zeer geschikt voor lesillustraties. Het boek kan met opdrachten erbij heel goed functioneren als hulpmiddel bij groepswork over de tweede wereldoorlog voor vrijwel alle schoolsoorten. En schoolboekenschrijvers of -uitgevers, die op zoek zijn naar origineel en toch zeer functioneel illustratiemateriaal moeten deze collectie zeker eens bekijken.

Cees van der Kooij

A. Struik: *Een Nederlander in Siberië*. Brieven van Anton Struik. Sun 146 Nijmegen, 1979. prijs f 10,—.

Het gaat in dit boekje (70 blz.) niet om een nederlandse variant van Solzjenitsyn's "De Goelag Archipel" maar om een aantal brieven die door Anton Struik vanuit zijn vrijwillige ballingsoord geschreven zijn aan zijn broer, prof. D.J. Struik, en aan zijn zuster Lena.

Hierin doet hij verslag van zijn ervaringen in de industriële kolonie Koezbas in Siberië in de jaren 1922-1926. Met steun van Lenin maar onder acceptering van vier voorwaarden (blz. 12) kon een intern autonome industriële kolonie opgericht worden voor buitenlanders, die bereid waren zich in te zetten bij de opbouw van de Sowjetecommunie. De brieven geven een boeiend beeld from inside the U.S.S.R. en laten duidelijk uitkomen hoe moeilijk de vertegenwoordigers van talloze nationaliteiten het hadden in het barre Siberië, bepaald geen utopia. In bijna alle brieven komt ook naar voren hoe verstikend de greep van de logge russische bureaucratie zich uitwerkte op het efficiënt functioneren van de onderneming. Speciaal de N.O.T. — de wetenschappelijke organisatie van de arbeid — was de praktisch ingestelde civiel-ingenieur Struik een doorn in het oog. "Kaartsystemen zonder zin, productieprogramma's zonder betekenis voor werkelijke bedrijfsleiding, statistieken met allerlei verhoudingspercenten als prentjes zonder zin voor bedrijfscontrole, planning om de planning, schieten als paddestoelen uit de grond". (blz. 50).

Interessant zijn ook zijn opmerkingen over zijn angst voor de bolsjewisatie van de Westeuropese comm. partijen indien dat betekent er een geest "in te brengen zoals die aan de ene kant heerst bij de bonzen van het apparaat — dom, eigengerechtigd, handig in vergaderingstrucjes — en aan de andere kant bij de massa's die alleen kunnen kijken naar hun directe per-

soonlijke belangen en geen politiek benul hebben". (blz. 55). Deze ontboezeming leidt toch wel tot de vraag naar de houding van Struik in de C.P.H. in de jaren dertig. Was die partij niet gebolsjewiseerd?

Zijn belang ontleent dit boekje aan het feit dat Struik overkomt als een oprecht communist die zich inzet voor het nieuwe Rusland doch tevens met een misschien typisch Nederlandse nuchterheid fouten en tekortkomingen signaleert en kritiseert. Voor een schoolbibliotheek lijkt het mij niet geschikt. Daarvoor is het iets te specialistisch.

F.R. Kat

Steven Runciman, *De Goddelijke Keizers*, Fibula-Van Dishoeck, Haarlem 1979, f 17,50.

In dit boek behandelt Runciman, vooral bekend door zijn *History of the Crusades*, de relatie Kerk-Staat in het Byzantijnse Rijk. Runciman stelt voorop dat wij dan wel kunnen spreken van de relatie Kerk-Staat, maar dat dit onderscheid voor de Byzantijnen niet bestond. Zij zagen de Kerk niet als een hiërarchisch instituut, maar als de gemeenschap van gelovigen. De staat was voor hen een rijk "... waarvan de constitutie ... gebaseerd was op een duidelijke godsdienstige overtuiging; dat het de aardse kopie van het Koninkrijk der Hemelen was" (p. 8).

Runciman beschrijft de ontwikkeling van kerk en staat uitvoerig. Kenmerkend voor deze ontwikkeling waren aan de ene kant het voortdurend aftasten door de keizer van zijn mogelijkheden en aan de andere kritiek daarop van met name sekten en de machtige kloosters. In feite een continue strijd tot de val van Constantinopel in 1453.

De theorie van het aards Byzantijns koninkrijk als kopie van het Rijk der Hemelen bleef al deze eeuwen gehandhaafd, zij het met kleine aanpassingen. Iets wat volgens Runciman alleen mogelijk was omdat het volk in deze theorie geloofde en omdat iedereen aan deze konstitutie vasthield, ondanks alle kritiek erop.

De gebeurtenissen volgden elkaar in dit boek in hoog tempo op. Dit maakt het moeilijk de belangrijkste gebeurtenissen en ontwikkelingen te onderscheiden. Er gebeurt te veel in 117 pagina's. Daardoor lijkt het ook minder geschikt voor gebruik op school.

Het boek wordt daarnaast ontsierd door een groot aantal drukfouten, die het betoog soms onbegrijpelijk maken. Zo is de patriarch van Antiochië op p. 39 zowel monofysitisch als anti-monofysitisch. Andronicus II regeert tot 1321 (p. 107), wordt echter tevens in 1328 (p. 110) gedwongen afstand te doen van de troon.

Wim Rongen

Vereniging van Docenten in Geschiedenis en Staatsinrichting in Nederland (V.G.N.)

Algemeen bestuur

DRS. J. DREWES, *voorzitter*, Bachlaan 58, 1817 GK Alkmaar, tel. 072-112015

DRS. N. BAKKER, *vice-voorzitter*, Mr. Troelstralaan 9, 1381 CR Weesp, tel. 02940-10700

G.J. VAN DER TWEEL, *1e secretaris*, Van Deventerweg 6, 6861 EW Oosterbeek, tel. 085-337018

DRS. E. BOERHOUT, *2e secretaris*, Androsdreef 14, 3562 XA Utrecht, tel. 030-617769

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424

J. ENGBERS, *sectie (1), Pedak/basisonderwijs*, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 01438-3138

P.L. HENDRIKS, *sectie (2), Mavo/Lbo*, Europaweg 25, 6381 KG Ubach over Worms, tel. 045-317162

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *sectie (3) Havo/Vwo*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958

MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, *sectie (4) Tertiair Onderwijs*, Talingsingel 64, 6883 CX Velp, tel. 085-649605

J. HARDERWIJK, *redactie Kleio*, Dorpsstraat 54, 3611 AG Cud-Zuilen.

MEVR. D.H. VERHAGEN, *Didactiekcommissie*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

Bestuur sectie (1) Pedak/Basisonderwijs

DRS. C.G. VAN DER KOOY, *voorzitter-secretaris*, Winschoterweg 10, 9723CG Roodehaan (Gr.), tel. 05904-1556

DRS. R. KINGMA, *penningmeester*, Hoge Weer 3, Broek in Waterland, tel. 02903-1517

DRS. F.W.P. DIJKSTRA, Hofstraat 17 A, 9712 JA Groningen, tel. 050-181653

J. ENGBERS, Roest 2, 5491 XX Olland, tel. 04138-3138

DR. F.G.G. GOVERS, Elzenstraat 12, 5402 LR Uden, tel. 04132-64117

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

Bestuur sectie (2) Mavo/Lbo

P.L. HENDRIKS, *voorzitter*, Europaweg 25, 6381 Ubach over Worms, tel. 045-317162

MEVR. E. CONFURIUS, Reviusrondel 185, 2902 EE Capelle a.d. IJssel, tel. 010-503046

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

S. ERICH, Rysloane 15, 9283 XS Surhuizum, tel. 05123-1607

H. ZWARTVEEN, Prinses Irenelaan 51, 3832 CB Leusden, tel. 033-40879

Bestuur sectie (3) Havo/Vwo

DRS. H.J.P.M. KETELAARS, *voorzitter*, Fluitersdreef 27, Renkum, tel. 08373-5958

MEVR. P.C.D. GREVEN-DEN OUDEN, Colenso 39, 3761 GG Soest, tel. 02155-14088

DRS. L. MULDER, Trumanlaan 3, 3844 DE Harderwijk, tel. 03410-16676

MEVR. DRS. E. KARREMAN, Van Limburg Stirumstr. 13, Utrecht, tel. 030-514052

R. VELEMA, Leyenweg 8, 7957 NG De Wijk (Dr.), tel. 05224-2317

J. V.D. WERF, Julianastraat 28, 6369 BR Simpelveld, tel. 045-441239

Bestuur sectie (4) Tertiair Onderwijs

MEVR. M. KINGMANS, Rubensstraat 57, Groningen, tel. 050-132787

L.M.P.G. SMEETS, Beatrixlaan 24, 3941 EE Doorn, tel. 03430-4171

MEVR. DRS. C.W.M. SCHUNCK, Talingsingel 64, 6883CX Velp, tel. 085-649605

DR. N.J. MAARSEN, Hazelaarstraat 38, 4131 AC Vianen, tel. 03473-2749

J. BEETSMA, Zonstraat 112, Utrecht, tel. 030-522303

Didactiekcommissie

MEVR. D.H. VERHAGEN, *voorzitter*, Wortelhaven 16, 9101 NM Dokkum, tel. 05190-4560

H. VAN DUYSSEN, *secretaris*, Van Baerlestr. 65 IV, 1071 AR Amsterdam, tel. 020-799976

MEVR. H. MULKENS-HARMEYER, *1e penningmeester*, Hoofdweg 116, 9484 TB Oudemolen (Dr.), tel. 05923-424, postrekening 1561752 t.n.v. penningmeester Didactiekcommissie V.G.N.

H. DE LANGE, *2e penningmeester*, Rhijnsburglaan 28, 8181 XW Heerde, tel. 05782-2516

P. DOVES, Praamstraat 32, 1503 KN Zaandam, tel. 075-161062

B. MOLENKAMP, Meerhoek 627, 5403 AC Uden, tel. 04132-64753

Onderwijsadviescommissie

DRS. H.T.H. LAMBOOY, *voorzitter*, Nes 2 A, 1741 JZ Schagen, tel. 02240-4347

DRS. H. NOLLES, *secretaris*, Stevensweg 22, 2141 VL Vijfhuizen, tel. 02508-1934

K.G. VAN MANEN, Beukenlaan 34, 3927 AK Renswoude, tel. 08387-1661

DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, Ockenburg 29, 4901 CV Oosterhout, tel. 01620-26665

MEVR. M.I. RÖDER, Peuleyen 21, 2742ED Waddinxveen, tel. 01828-6077

Afdelingssecretariaten

1440-1939 *Alkmaar* G. Roos, Gerberahof 5, 1689 HW Zwaag, tel. 02292-3377

1000-1439 *Amsterdam* Y. Heringa, Plantage Muidergracht 35 I, 1018 TL Amsterdam, tel. 020-252301

6500-7099 *Arnhem* C. Vogels, Apeldoornseweg 31, 6814 BH Arnhem, tel. 085-454025

5140-5499 *Den Bosch* Mevr. W. v. Mulken, Brede Haven 37, 5211 TL Den Bosch, tel. 073-135121

4700-5139 *Breda* Vacant

5500-5799 *Eindhoven* Drs. A. v.d. Broek, Barriereweg 196, 5622 CP Eindhoven, tel. 040-436415

4300-4699 *Goes* J. Kostermans, Rembrandtlaan 61, 4462 AH Goes, tel. 01100-12844

9300-9999 *Groningen* Mevr. drs. C. Aenaea-Venema, Verl. Frederikstr. 9 A, 9724 NC Groningen, tel. 050-180821

2200-2739 *Den Haag* Mevr. J. v. Roosmalen, v. Galenstraat 68, 2518 ER Den Haag, tel. 070-468661

1940-2199 *Haarlem* Vacant

6300-6499 *Heerlen* J.A. Klomp, Pannesheiderstr. 80, 6462 EE Kerkrade, tel. 045-456199

7440-7739 *Hengelo* Drs. S.H. Quee, Tollensstraat 1, 7471 ZD Goor, tel. 05470-4462

8400-9299 *Leeuwarden* H.G. Wolthoff, Nynke v. Hichtumwei 66, 8915 JJ Leeuwarden, tel. 05100-21982

6100-6299 *Maastricht* Drs. E. Koers, Veldspaatstr. 23, 6216 BM Maastricht, tel. 043-30036

2740-3399 *Rotterdam* P. Baardse, v.d. Helmstraat 27, 3067 HA Rotterdam, tel. 010-204915

3400-4299 *Utrecht* G. Derriks, v. Bijnkershoeklaan 351, 3527 XJ Utrecht, tel. 030-936035

5800-6099 *Venlo* Vacant

7100-7439 *Zutphen* Mevr. Drs. A. Goudriaan, Gerstekamp 12, 7231 BK Warnsveld, tel. 05750-23272

7740-8399 *Zwolle* J. Vrielink, H. Stevinstraat 11, 3841 KB Harderwijk, tel. 03410-15288

Wegwijzer

Maatschappijleer voor 16 +

H. Mulder

Wegwijzer

Maatschappijleer voor 16 +

Deze nieuwe methode voor havo, vwo en mbo (behalve meao) heeft ten doel de leerling concreet wegwijs te maken in de samenleving.

'Wegwijzer' biedt informatie over een reeks elementaire termen, begrippen en instellingen van onze samenleving. Hierover komen vragen en opdrachten aan de orde.

De behandelde thema's tonen een duidelijke samenhang, waarbij is uitgegaan van het ontwikkelingsproces van de leerling: gezin — school — werk — oorlog en vrede — rechten en plichten — rechtspraak — bestuur — politiek — ontwikkelingsproblematiek — de verenigde naties.

Elk thema bestaat uit een aantal paragrafen met verwerking die een variatie aan werkvormen biedt. De verwerking bevat drie soorten vragen en opdrachten:

- a-vragen: reproductief van aard. De antwoorden hierop staan dus altijd in de lestekst;
- b-vragen: ook reproductief van aard, maar hierbij moet de leerling de lestekst kunnen overzien;
- c-vragen: een training in meningsvorming.

De uitgave is in twee kleuren gedrukt.

Een beoordelingsexemplaar van 'Wegwijzer' is op aanvraag verkrijgbaar.

ISBN 90 01 60319 X 208 pag. f 24,90

Ook verkrijgbaar in de boekhandel

Wolters-Noordhoff